ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਸੀਰੀਜ਼ 4

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ

ਅਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7789

DONATION

Forwarded free of Cost, and with the
Compliments of Deptt of Education,
Govt. of India, New Delhi.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਸੀਰੀਜ਼—4

ਪੁਸਤਕਾਲਯ
ਗੁਰੁਕੁਲ ਕਾਂਗੜੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ
ਅਤੇ
ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ

DONATION

7789

Forwarded free of Cost, and with the Compliments of Deptt. of Education, Govt. of India, New Delhi.

ਅਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ
ਐਮ.ਫ਼ਿਲ., ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ.

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਉਂਡੇਸ਼ਨ
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ -143002

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

NARI SANVEDNA TE ADHUNIK PUNJABI NARI-KAV

by
Dr. Arvinder Pal Kaur, M. Phil, Ph.D.
95-Kabir Park
P.O. Khalsa College
Amritsar-143002

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1991

ਮੁੱਲ : 120 ਰੁਪਏ

ਟਾਈਟਲ : ਵਿਮਲ ਤਿਵਾੜੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ
43, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨਗਰ
ਡਾ. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਿਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

ਛਾਪਕ
ਚੰਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੁਰਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗੁਰੁਕੁਲ ਕਾਂਗੜੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ

ਸਮਰਪਣ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਮਾਮ ਇਸਤਰੀ-ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ
ਦਾ ਦਰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਹਨ
ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸੁੰਦਰ
ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਏਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ

- ਪੰਜਾਬੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕਾਵਿ
- ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ
- ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਤੇ ਨਾਰੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Forwarded free of Cost, and with the Compliments of Deptt. of Education, Govt. of India, New Delhi.

ਤਤਕਰਾ

—ਆਰੰਭਿਕਾ 7

1. ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ : ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ 9
   ੳ. ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ : ਸੰਕਲਪ
   ਅ. ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ : ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ
   ੲ. ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ : ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ
2. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ 39
   ੳ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂਕਣ
   ਅ. ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
   ੲ. ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ
3. ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ 72
   ੳ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂਕਣ
   ਅ. ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
   ੲ. ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ
4. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ 97
   ੳ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂਕਣ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅ. ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
ੲ. ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

5. ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ 119

ੳ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂਕਣ
ਅ. ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
ੲ. ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

6. ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ 144

ੳ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂਕਣ
ਅ. ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
ੲ. ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

7. ਨਵੀਨ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ 162

ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ, ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ, ਵਨੀਤਾ, ਪਾਲ ਕੌਰ, ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ

–ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ 197

–ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ 217

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਰੰਭਿਕਾ

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੱਤ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਸਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਵੀਨ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਪਰ ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕੁ ਨੁਕਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਇਸਤਰੀ-ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖਿਪਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਚੌਥਾ, ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਸਮਰਥਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਵੈਸੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਯੋਜਨਾ ਘਟ ਗੌਲੀਆਂ ਜਾਂ ਅਣਗੌਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਾਨਵੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ''ਔਰਤ'' ਮਰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸੋਮਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਪੀੜਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੀ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮਾਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਐਨ-ਅਧੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ? ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ? ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ? ਇਹ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਨਾਰੀ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਨ ਜਾਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਤੇ ਉਪਭਾਵੁਕ ਜੇਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ? ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ।

ਅਧਿਐਨ-ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਭਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸਾਂ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪਾਸੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਭਵਾਨ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੋਂ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਿਆ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਪਰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਟਿਕਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

— ਅਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ : ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਵਿਭਿੰਨ ਦੌਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣਾ ਵੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚਲੇ ਮੂਲ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ-ਨਿਖੇੜ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਚਾਰ ਇਕਾਈਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ : ਨਾਰੀ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ : ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇਗੀ।

ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਥਮ ਇਕਾਈ ਅਥਵਾ "ਨਾਰੀ" ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼** ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ "ਨਰ ਦੀ ਮਦੀਨ, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਔਰਤ"।[1] ਨਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆਂ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਨਰ ਦਾ ਮਾਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਛਾਣਯੋਗ ਗੁਣ ਹਨ। "ਬ੍ਰਹਮਵੈਵਰਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ : ਸਾਧਵੀ, ਭੋਗਯਾ ਅਤੇ ਕੁਲਟਾ। ਪਤਿ ਵਿਚ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਰੱਖ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਪਤਿ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਧਵੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਭੋਗਵਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਪਤਿ ਨੂੰ ਸੇਵਨ ਵਾਲੀ ਭੋਗਯਾ ਹੈ। ਕਪਟ ਅਰ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਪਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਕਾਮਵਸ ਹੋ ਕੇ ਪਰਾਏ ਪੁਰਖਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕੁਲਟਾ ਹੈ।"[2]

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਭਾਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਵੱਖ ਦੱਸ ਨਾਂ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਪਿੱਛੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਲੋਕਯਾਨਿਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਆਧਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਰੀ, ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਔਰਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੁਜ਼ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਉਦੈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਤਨੀ, ਮਾਂ, ਧੀ, ਭੈਣ ਆਦਿ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਵਿਧਵਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਜਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਪਰੀਵਰਾਜਕਾ (ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵਾਨਪ੍ਰਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ); ਸੰਨਿਆਸਨੀ (ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ) ਗਾਇਤਰੀ (ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਨਾਰੀ) ਅਤੇ ਭਿਖਸ਼ੁਣੀ (ਬੋਧੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਮਨਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨੀਚ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵੇਸਵਾ, ਰਖੇਲ, ਪੁੰਸ਼ਚਲੀ ਅਤੇ ਸਵੈਰਿਣੀ ਆਦਿ। ਵੇਸਵਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਨਾਰੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਪੈਸਾ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਖੇਲ ਐਸੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਵਰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗ਼ੈਰ ਮਰਦ ਪਾਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੁੰਸ਼ਚਲੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੈਰਿਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਹੀ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਮਰ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਕਈ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੌਰਾਂ ਉਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਧਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦੇ ਨਿੰਦਾ-ਸੂਚਕ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਚੱਕਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਨਰ ਤੇ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੇ ਸੰਕਲਪਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸੰਵੇਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ—ਗਯਾਨ, ਜਾਣਨਾ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ। ਸੰਵੇਦਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[3] ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।[4] ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਨੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਦੀ ਐਸੀ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਤੀ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਿਰਿਆ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਜੱਗਤਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਭਰਵਾਂ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[5] ਆਕਸਫੋਰਡ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਬਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

1. ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਬੋਧ ਸਕਤੀ
2. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ
3. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬਾਹਰੀ ਉਤੇਜਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੰਗਾਰਾ
4. ਖੁਸ਼ੀ, ਗਮੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ
5. ਭਾਵ ਬੋਧ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ ਜਾਂ ਤਿਖੇਰਾਪਨ
6. ਭਾਵੁਕ ਉਤੇਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਤਿਖੇਰੀ ਭਾਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ।
7. ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖਮਤਾ।[6]

ਅਲੈਕਸ ਪਰਮਿੰਗਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ "ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਤਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਜੋੜ" ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।[7] ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ/ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪਦ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਉਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੋਧਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰੂਪਾਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਕੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਤੇ ਸਿਰਜ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਬੀਜ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਿਸਾਲ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ : ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਆਰਥਿਕ ਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਂ, ਗਲਤ ਤੇ ਪਿਛਾਂਹਖਿੱਚੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਆ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਂ ਵਿਵਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚਾਲੇ ਤਨਾਉ ਆਦਿ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੀਮਾਨ ਦੀ ਬੂਆ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨ ਕੋਈ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਨ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਜ਼੍ਹਬ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਰਫ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਾਜ, ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਰਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਣੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਤੀ। ਇਹ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਬੁਰਜੂਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ।[8] ਤਾਂ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਗੈਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਅਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਠੀਕ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪਛਾਣਨਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਵੀ। ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪੱਖਪਾਤੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖਾਣ, ਪਹਿਨਣ, ਵਰ ਚੁਣਨ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਿੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਭਰੇ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਆਰਥਿਕ ਹਨ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਨਾਲ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਬੋਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੜਕੇ ਦਾ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੰਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾਰੀ ਦਾ ਨਾਰੀਤਵ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦਾ ਮਰਦਪਨ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋਂਦਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਰੋਧਾਭਾਵੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਗਹਿਰੇ ਸਰੀਰਕ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਮੇਲ ਸਦਕਾ ਇਹ ਇਕ ਦੂਸਰ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਆ ਕੇ ਇਹ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪੱਖਪਾਤੀ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਇਹ ਆਰੰਭ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਤੀ ਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਵਿਉਹਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਉਪਰ ਨਿਤ ਦਿਨ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਜਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜਬਰ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ, ਪਤੀ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧੀਨਗੀ-ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ, ਲੜਕੇ (ਪੁੱਤਰ) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੁਲ੍ਹ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜੰਮਣਾ ਹੀ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਕਲੰਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਨਾ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੁਰਿਆਂ ਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਇੱਛਿਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਜਬੂਰੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤੀ ਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉ ਨਿਰੰਤਰ ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੇਠ ਪਿਸਣਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਤਲ, ਆਤਮ-ਹਤਿਆ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਤਲਾਕ ਆਦਿ ਉਸ ਦਾ ਨਸੀਬ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਸਲਾ ਆਖ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤਿ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਾਲਾ ਰਵਈਆ ਅਪਨਾ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ "ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਦਾਜ ਦਹੇਜ ਦੀ ਲਾਹਨਤ, ਜਗੀਰੂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਗੁਲਾਮੀ ਕਾਰਣ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਤੇ ਜਬਰ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਮਿਸਾਲ ਦਿਉਰਾਲਾ ਦੀ ਰੂਪ ਕੰਵਰ ਦਾ ਕਤਲ ਹੈ।[9]

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਨਾਰੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[10] ਨਾਰੀ ਨੂੰ "ਅਧੂਰੇ ਮਨੁੱਖ" (Imperfect man) ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਲਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।[11] ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਹਉਂ, ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ, ਲਿੰਗ-ਅਤੇ ਦਬਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਰਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਮਨ ਉੱਪਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਚਲਿਤ੍ਰਹਾਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਤੇ ਬੇਵਫਾਈ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅਖਾਣ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਜ਼ਾਮਨ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ੳ. ਇਕ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹੀ ਦੂਜੀ ਪਾਈ

ਅ. ਤੀਂਵੀ ਮਰਦ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਨਾਲ ਹੰਢ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ੲ. ਗੱਲੀਂ ਪਈ ਤੇ ਵੱਸਣੋ ਰਹੀ

ਸ. ਪਰ ਘਰ ਗਈ ਨਾ ਬਹੁੜਦੀ ਪੋਥੀ ਕਾਨੀ ਨਾਰ
ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਹੀ ਮੁੜੇ ਜੇ ਮੋੜੇ ਕਰਤਾਰ।[12]

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜੁੱਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹਾਸੋ ਹੀਣਾ ਪੈਗਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਵਸੋਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਜਾਦੂਗਰਨੀ, ਕਿਤੇ ਵੇਸਵਾ, ਅਸ਼ੁੱਧ, ਮੂਰਖ ਕਿਤੇ ਨਾਗਨ ਤੇ ਬਾਘਨ, ਕਿਤੇ ਚਲਿੱਤਰ ਬਾਜ਼, ਕਿਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਆਦਿ। ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ੳ. ਢੋਰ ਗੰਵਾਰ, ਸ਼ੂਦਰ ਪਸ਼ੂ ਨਾਰੀ
ਯੇ ਸਭ ਤਾੜਨ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ

ਅ. ਨਿਜ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਬਰੁਕ ਗਹਿਜਾਈ
ਜਾਨ ਨਾ ਜਾਏ ਨਾਰੀਗਤ ਭਾਈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਡਾਂਟ-ਤਾੜ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਦਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਰਦ ਨਿਰਮਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੜਕੇ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੋਗ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਣਚਾਹੀ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਨੂੰ 'ਪੱਥਰ ਆ ਗਿਆ' ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਭਵਤੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕਦੇ ਲੜਕੀ ਜੰਮਣ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਧਾਗੇ ਤਵੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗਰਭ ਸਮੇਂ ਹੀ ਟੈਸਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀਣ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਉਪਰ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰਿਆਂ ਇਹ ਬਦਤਰ ਤੇ ਪਰਾਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਸਾਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਸਵਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਔਰਤ ਬਦਤਰ ਜਾਂ ਪਰਾਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤਾਂ ਸਮੱਚਾ ਮਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਖੁਦ ਹੈ । ਅੱਜ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਬੀਜ ਕਿਥੇ ਪਏ ਹਨ ? ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ? ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਜੁਆਬ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਮਦਦਗਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ[13] ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. ਜੰਗਲੀ ਯੁੱਗ (Savagery)
2. ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਯੁੱਗ (Barbarism)
3. ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ (Civilization)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਯੁੱਗਾਂ ਜਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਹੀ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ ਮਾਨਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਕੋ ਜਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ । ਆਰੰਭਲੀ ਅਵਸਥਾ ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਿਕ-ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਵਕਤ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਭਾਜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸਨ । ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈਸੀਅਤ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ । ਇਹ ਯੁੱਗ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸਬੂਤ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ । ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ੳ. ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਆਦਿ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

ਅ. ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲਿੰਗ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ । ਹਰ ਨਾਰੀ, ਹਰ ਮਰਦ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਮਰਦ, ਹਰ ਨਾਰੀ ਦਾ ।

ੲ. ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਟੋਲੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ । ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਟੋਹ ਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸ. ਬਾਪ ਪ੍ਰਤਿ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ।

ਹ. ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ, ਨਾਰੀ ਸਭ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇਂਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਮਾਨਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਸਦਕਾ ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ **ਮਾਤਰੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੁੱਗ** ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜੰਗਲੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਜਹਾਲਤ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।[14] (World historic defeat of female sex) । ਇਹ ਐਸਾ ਯੁੱਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧੰਨ-ਸੰਪਤੀ ਉੱਪਰ ਮਰਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਮਰਦ ਉੱਪਰ ਆਸਰਿਤ ਹੋ ਗਈ । ਮੁੱਢਲੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਕੰਦ ਮੂਲ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅੱਗ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤੀਰ-ਧਨੁਸ਼ ਆਦਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਸਿੱਖਿਆ । ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਉਚਿਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ । ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਚਾਰੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ । ਇਸੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ । ਮੁੱਢਲੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਸੰਬੰਧ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਈਰਖਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਸਦਕਾ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਸਰਲ ਸਨ । ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਦਕਾ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ । ਇਸ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇੰਜ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚੋਂ ਇਕ-ਨਾਰੀ-ਇਕ-ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ''Pairing Family'' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਪਰਿਵਾਰ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਸੇ ਕਮੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਅਤੇ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ-ਪ੍ਰਥਾ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਢਿੱਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਰਿਵਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਜਦ ਚਾਹੁਣ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ, ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਉਲਟ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਪੁਰਸ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲੋਂ ਤਕੜਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਇਸੇ ਤਕੜਾਈ ਨੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਸ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਸਿਰਫ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਬਣਨ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਤੋਂ ਦਰਅਸਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ੳ. ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਟੋਲੀ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੋੜਾ-ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਅਸਥਾਈ ਲਿੰਗ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਦੇ ਸਨ।

ਅ. ਵਿਹਾਰਕ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਝ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਧੇਰੇ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ੲ. ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਲੈਣੀ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਸ. ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮਾਜਕ ਵੰਡ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ। ਜੀਵਨ-ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਘਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਮਾਤਰੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਹ. ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮੁੱਢ ਉਦੋਂ ਬੱਝਾ ਜਦੋਂ ਵਾਧੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਅੰਦਰ ਹਕੀਕੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਇਸੇ ਇੱਛਾ ਨੇ ਸਥਾਈ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਏਂਗਲਜ਼ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮਾਜ ਵੰਡ ਨਾਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਅਮਲ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਸਦਕਾ ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਖੁੱਸਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਹਾਰ ਸੀ।

ਜੰਗਲੀ ਯੁਗ ਅਤੇ ਜਹਾਲਤ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਭਿਅ ਯੁਗ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾਂ ਲਵਾਂਗੇ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਯੁਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

1. ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ ਯੁਗ
2. ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ/ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁੱਗ
3. ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁਗ

ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਸਵੈਸਾਚੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਜਰਾਂ ਮੂਲੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਦਿਆ ਤੇ ਵਿਛੜਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।"[15]

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਹਾਲਤ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ-ਵੰਡ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਿਹਤਰ ਪੈਦਾਵਾਰੀ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਫਾਲਤੂ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਟੱਬਰ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ** ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

> ਸਭਨਾਂ ਸ਼ਾਖਾਂ : ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ, ਖੇਤੀ, ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਉਪਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਿੰਨਾ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਕੰਮ ਦੀ ਉਹ ਮਾਤਰਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਗੋਤ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਇਕੱਲੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਿਰ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

> ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਆਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਿਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਨ ਵੰਡ ਨੇ, ਕਿਰਤ ਦੀ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਵਧਾ ਕੇ, ਅਰਥਾਤ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਡੇਰਾ ਕਰਕੇ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਦੀ ਪੈੜ ਉੱਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਕਿਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਨ ਸਮਾਜੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਨ ਵੰਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ : ਮਾਲਕ ਤੇ ਗੁਲਾਮ, ਲੋਟੂ ਅਤੇ ਲੁੱਟੇ ਖਸੁਟੇ।[16]

ਵਧੇ ਹੋਏ ਉਤਪਾਦਨ, ਕਿਰਤ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

ੳ. ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਘਰ ਤਕ ਹੀ ਸੁੰਗੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਮਨੁੱਖ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਸਨ, ਉਥੇ ਨਾਰੀ ਖੁਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੋਹਰੀ-ਤੀਹਰੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ, ਜਿਵੇਂ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਲੋਟੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ।

ਅ. ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭੋਗ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨੂੰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ : "ਗਰਭ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੂੰ ਤੇ ਗਰਭ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।...ਵੇਦ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਧਰਮ ਹੈ।"[17]

ੲ. ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਂਵਾਰੀਆਂ, ਆਫ਼ਤ ਅਤੇ ਬੋਝ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ. ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲਾਗੂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲੋਟੂ ਤੇ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੇ ਮਰਦ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹ. ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕ. ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਪਾਸੋਂ ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨੂੰ ਦਾ ਕਥਨ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ : "ਇਸਤਰੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਉਮਰ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਸੁਤੰਤਰ ਕੰਮ ਨ ਕਰੇ। ਬਾਲਪਨ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੀ, ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੀ, ਰੰਡੀ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲੇ। ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪਿਤਾ, ਭਾਈ, ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਦੀ ਕਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਿਤਾ, ਭਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਣ ਉਸ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਅਰ ਰੰਡੀ ਹੋ ਕੇ ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਦੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਭਾਵੇਂ ਪਤੀ ਬੇਗੁਣ, ਵਿਭਚਾਰੀ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਇਸਤਰੀ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਾ ਮੋੜੇ। ਪਤੀਵ੍ਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜਾ ਪਤੀ ਨਾ ਕਰੇ।"[18]

ਸੰਖੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਬੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੂਰਨ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਲੱਗੀ।

ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ, ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਜਾਂ ਫਿਊਡਲ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਪਰ ਪਿਛਲੇ ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ ਪੜਾਅ ਦੇ ਗੁਣ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਹੋਣ ਜਾਂ ਦਸਤਕਾਰ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਉਪਰ ਆਰਥਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਣ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਧਿਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਧਿਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਰਾਮ, ਸੁੱਖ ਤੇ ਚੈਨ ਨੂੰ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ। ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਲੋਟੂ ਤੇ ਲੁੱਟੀਂਦੇ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਨਾਉ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦਸਿਆ ਗਿਆ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਸ ਲੋਟੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਦਰਅਸਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੂਹਰੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭੋਗਣੀ ਪਈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਉਪਰ ਨਾਰੀ 'ਨੂੰ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਰਹੀ। ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਜਦੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਸੱਦ ਲੈਂਦਾ। ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿਲਵਾੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਕੋਦਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਰ-ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਸੀ...ਉਹ ਦੇਵ ਦਾਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ੀ ਹਵਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀ।"[19] ਲੁੱਟ ਖਸੁਟ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਐਸ਼ ਤੇ ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈ। ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਪੜਾਅ ਉਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਭ ਸ਼ਗਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁੱਲ ਨੇ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਘਰ-ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਚਰਣਕ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਪਨਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ।

ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੇਸਵਾਗ-ਮਨੀ ਤੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਆਦਿ ਵੀ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੁਕਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਨੁਕਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦਿਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ, ਤਨਾਉਪੂਰਨ, ਘਿਰਣਾਮਈ ਤੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਘਟੀ ਜਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਸਮਾਜਕ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਲੇਬਲ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਉਪਰ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵਿਧਵਾ ਨਾਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘਿਰਣਾਯੋਗ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ

7789

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ **ਮਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ** ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ੳ. ਇਸਤਰੀ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹੇ। ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹੇ। ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਕਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਰਹੇ।[20]

ਅ. ਪਿਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਭਰਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨ ਕਰੇ।[21]

ੲ. ਜੇਕਰ ਪਤੀ...ਦੂਸਰੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਗੁਣਹੀਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਪਤੀਵ੍ਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ।[22]

ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਰਸ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਂਗ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਵਾਸ਼ਨਾ ਪੂਰਤੀ ਜਾਂ ਮਨਪਰਚਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਵੇਚਦਾ, ਖਰੀਦਦਾ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਜੂਏ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। "ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕੀ, ਜਿੰਨੀ ਕੁੱਟੋ ਉੱਨੀ ਵਧੀਆ" ਅਖਾਣ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਤੇ ਸਾਹ ਘੁੱਟੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿਣ ਸਦਕਾ ਔਰਤ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਅਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਭੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਗੋਤ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਕਾਸਿਕ, ਸਮਾਨ, ਪ੍ਰੋਹਤ, ਰਾਜਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੀ ਪਦਵੀ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ-ਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾੜੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।"[23] ਵੇਸ਼ਵਾਗਮਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮੂਲ ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਰੀ ਪਾਸੋਂ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਵਫਦਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਚਿਤ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨੇ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵੀ ਇਕ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਦਾਸੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਸਨ। ਪਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੀ।[24]

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਦੇਣ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੋਸ਼ਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੋਝ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨੀਵਾਂ, ਨੀਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉੱਚਾ, ਭੱਦਰ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਸੱਤਾ ਲੁਟੇਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਹੜੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਮੌਤ ਕੰਮ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਉੱਪਰ ਮੁਨੱਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਉਪਾਰਕ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾਰੀ ਵਲੋਂ ਸਸਤੇ ਦਰਾਂ ਉੱਪਰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਇਕ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਸਾਹ ਘੁਟਵੀਂ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਘਟਿਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਉਪਾਰਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜਿਨਸਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕ ਜਿਨਸ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲੇ ਅਮਾਨਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।[25] ਘਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਸਦਕਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਧਿਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਨਾਰੀ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਿਹਨਤਦਾਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਾਰੀ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਮਿਹਨਤਤਾਨੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਂਹਮੁੱਖ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਦਿਖਾਵਾ, ਛਲ ਤੇ ਕਪਟ ਆਪਣੇ ਸਿਖ਼ਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਿਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਉਜਰਤ ਗੁਲਾਮੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਵੇਸ਼ਵਾਗਮਨੀ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹੇਗੀ।"[26]

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਵਿਤਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅਨਾਚਾਰ ਵੀ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਵੇਂ "ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ" "ਗਰਲ ਫਰੈਂਡ", "ਕਜ਼ਨ" ਆਦਿ ਜਨਮ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰਦਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪਕੇ ਕਾਮ-ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵਰਗੀ ਸ਼ੈਅ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਈ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪਾਸੋਂ ਪੈਸਾ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਜਬੂਰੀ ਸਦਕਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਉੱਸਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿੱਖ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ, ਜਿਥੋਂ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਵਧੇਰ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਰਜ਼ੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਹੀ ਸੰਬੰਧ-ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ''ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਰਦ ਹਿਤੀਰੀਵਾਦ ਅਰਥਾਤ ਵੇਸ਼ਵਾਗਮਨੀ ਉੱਤੇ ਘੱਟ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਲੋਂ ਵਿਭਚਾਰ ਇਨਾਂ ਆਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ......ਇਕ-ਪਤੀ ਇਕ-ਪਤਨੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਕੇਵੇਂ ਵਾਲਾ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਰੇਗੀ ਆਨੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।''[27] ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਸਮਾਜ ਸੁਖਾਵਾਂ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ, ਜ਼ਹੀਨ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਜਾਂ ਪਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰਹਿ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਐਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਲਈ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ''ਬੁਰਜੂਆ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਟੁੱਟਣ, ਇਸ ਦੇ ਪਤੀ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਲਈ ਬੇੜੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਲਿੰਗ-ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਸੜ੍ਹਾਂਦ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਯੂਸੀ-ਗ੍ਰਸਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।''[28]

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਦੌਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਰਾਬਰੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ। ਬਰਾਬਰੀ ਸਦਕਾ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਐਸੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਾਂਗ ਨਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟੈਸਟ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਚਾਹੀ ਸੰਤਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਸਿਰੋਂ ਭਾਰ ਲਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਕੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਸਦਕਾ, ਮੌਤ ਕਬੂਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵੱਸ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵਿਧਵਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਨਾ ਉਹ ਮੰਡੀ ਦੀ ਸ਼ੈਅ ਬਣਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ ਜੇਹੀ ਲਾਅਨਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਪੱਖੀ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਾਵਾਂ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਿਲਣ ਸਦਕਾ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਨੋ-ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ :

> ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਸੈਨਾ ਵਿਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ, ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਦੇ ਨੀਰਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਇਕਦਮ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਜਨਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।[29]

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾ-ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਜੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਸ੍ਵੈ-ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਪਰ ਆ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦਬਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਤੀਪ੍ਰਥਾ, ਵੇਸਵਾ ਬਿਰਤੀ, ਦਾਜ ਦੀ ਲਾਅਨਤ ਅਤੇ ਬੁਰਜੂਆ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਬੁਨਿਆਦ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚਾਲੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਦਮਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਰੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਰੋਲ ਬਰਾਬਰ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਲੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਨਿਜਾਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ, ਸਾਂਝ, ਮਿੱਤਰਤਾ, ਮਿਲਵਰਤਣ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੇ ਠੀਕ ਅਰਥ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧੋਖਾ-ਫਰੇਬ, ਸੁਆਰਥ, ਜ਼ਿਆਦਤੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਕਾਮ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਾਓ ਤੋਂ।

ਏਥੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰ (women's lib) ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਿਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਲਈ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿਚ 19 ਜੂਨ ਤੋਂ 2 ਜੁਲਾਈ, 1975 ਤਕ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਕ ਦਸ ਸਾਲਾ "World Plan of Actions" ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਆਸਰਿਤ, ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਅ (passive) ਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾਹੀਣ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਦੇਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਐਸੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਖੇੜਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਮੇਨ ਗ੍ਰੀਅਰ (Germaine Greer), ਐਨੇ ਨੁਰਾਕੀਨ (Anne Nurakin) ਅਤੇ ਕੇਟ ਮਲੇਟ (Kate Millett) ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਲ ਸ਼ਾਵਨਿਜ਼ਮ ਜਾਂ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਭੁਤਾ (Male Chauvinism) ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਜਹਾਦ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਵਚਨਬਧਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਾਮਵਾਦ (sex'sm), ਜਾਤੀਵਾਦ (racism), ਜ਼ੁਲਮ ਜਾਂ ਅਤਿਆਚਾਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(violene) ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ (poverty) ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਨੌਤੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰੇਡੀਓ, ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਕਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ (sex symbol) ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅੰਗ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਅਧੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ (women's lib) ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਸੀਮਾਨ ਦ ਬੁਵਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *Tne Second Sex* (1949) ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਦਰਅਸਲ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਆਬਾਦੀ ਅਰਥਾਤ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 1963 ਵਿਚ ਫਰਾਈਡਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *The Femine Mystic* ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੀਮਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਨਾਰੀ ਉੱਪਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਣਲੋੜੀਂਦੇ ਦਬਾਓ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਾਂ, ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਗਹਿਰੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ 1970 ਤਕ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ "ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰੋ" ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਪਰ ਆ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਡੇਢ ਦਹਾਕੇ ਦਰਮਿਆਨ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਉਸਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਆਲ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਂਵਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਗੱਲ ਇਥੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਕੇਟ ਮਿਲੇਟ ਦੀ ਪੁਸਤਕ Sexual Politics ਛਪਣ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਨਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਬੇਅਰਥ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਤਕ ਸੁੰਗੜ ਗਈ। ਨੈਤਿਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭੋਗਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਲਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਧੇਰੇ ਸੰਜੀਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧ, ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ, ਤਲਾਕ, ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

ੳ. ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹਰ ਖੇਤਰ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ, ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ।

ਅ. ਉਸ ਉਪਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਣ, ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ।

ੲ. ਗਰਭਪਾਤ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਵਿਚ ਨਰਮਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਨਾਰੀ ਅਣਚਾਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕੇ ।

ਸ. ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਐਸਾ ਜੀਵ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰਹਿਮ ਉੱਪਰ ਜੀਊਂਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਲਹਿਰ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵਲੋਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਬੋਝ ਉਠਾਏ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਕ. ਇਹ ਲਹਿਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਰਸੋਈ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

ਖ. ਇਹ ਲਹਿਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਗ. ਇਹ ਲਹਿਰ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਹੈ ।

ਘ. ਇਹ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਵੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਉਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ । (her anatomy is her destiny) ਇਸ ਲਿੰਗਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੁੱਲ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਿਥੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਕਿ ਨਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਥੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਗਲਤ ਦਿਸ਼ਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨਾਂਹ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਾਏ । ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਰਸ਼

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਲ ਬਰਾਬਬਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਪਰ ਦਾਬੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲਹਿਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਰਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਗਲਤ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਬੀਜ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਐਸੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਵਸਤ, ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਸ਼ੈਅ ਜਾਂ ਕਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਭਰਿਆ ਤੇ ਮੁਥਾਜੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਪਰ ਟਿਕਿਆ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਬਿਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਹਿੰਸਾਮਈ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੱਲੇ-ਕਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਯੋਗ-ਅਯੋਗ ਢਗਾਂ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ-ਦੋਖੀ ਸਮਾਜਕ, ਸਿਆਸੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੱਹਾਦ ਛੇੜਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਰੀ-ਪੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਲਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਲਿੰਗ-ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਮਰਦ ਹਉਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਾਹੇ ਤੋਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਸਲ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਮਰਦ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਦੱਸਣਾ ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਗਲਤ ਦੇ ਗੁਮਰਾਹਕੁਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਬੇਲਗਾਮ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਭਟਕਣਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨ ਕੇ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਰੀ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਦ ਦੀ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।[30] ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਮੁਖੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਰਦ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਪਰ ਉਸਰੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪਾਸੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਮਹਿਜ਼ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੋਟ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ :

> ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਔਰਤ ਜ਼ਾਤ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਮਰਦ ਦੀ ਗਲਾਮੀ ਸਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਔਰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਕੁੜਿਤਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ। ਉਹ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਐਸੀ ਡੂੰਘੀ ਲਕੀਰ ਨਾ ਖਿਚੇ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ।[31]

ਨਾਰੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚੋਟ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਬਿਨਾ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁੰਨ ਪਿਆ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਚੇਤੰਨ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇਗਾ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਭਰਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣਗੇ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੁਰੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਥੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਰਮਨ ਸੈਲਡਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸਮੀਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਅਧਿਐਨ-ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਦਸਿਆ ਹੈ।[32] "ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ" ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉੱਪਰ "ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਂਚ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਬੀ ਫੁਰਮਾਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘਾੜਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਕ ਢੁਕਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ, ਕਿ ਮਰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਜਮਾਈ ਹੈ।[33] ਟੋਰਿਲ ਮੋਏ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੇ "ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(political discourse) ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੈਤ੍ਰਿਕ ਸਮਾਜ (patriarchy) ਅਤੇ ਕਾਮਵਾਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਦੋ ਜਹਿਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[34] ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਠਵਿਆਂ ਤੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਨਾਰੀ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਪਾਸੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਗਰੋਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਚਿੰਤਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨੇਮਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨ ਘਾੜਤ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੁਨਾਸਬ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਖੁਦ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਇਤਰਾਜ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੀ ਉਚਿਤ ਵਿਆਖਿਆ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਦੀ ਪੁਣ ਛਾਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਨਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਨ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਰੀ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਾ ਅਕਸਰ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਉੱਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਮੁਨਾਸਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਤੇ ਸਿਰਜ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਠੀਕ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੈ। ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਛਾਣਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ੳ. ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਅ. ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਖੁਦ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜ ਤੇ ਸਮਝ ਸਕੇ।

ੲ. ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਾ ਵੀ ਲੱਗੇ।

ਸ. ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇਵੇ, ਆਪਣੇ ਚੇਤਨ-ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਉਘਾੜੇ ਅਤੇ ਐਸੇ ਨਵੀਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰੇ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ।

ਹ. ਕਿਉਂ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤਵਾਜਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਵੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।[36]

ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਇਹੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰੀਆਂ ਗਲਤ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਏ ਤੇ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਦਾਰਸ਼-ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਇਕ ਬੇਪਛਾਣ ਅਸਤਿਤਵ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਣਚਾਹਿਆ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤਨਾਉ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਠੀਕ ਪਛਾਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਅੰਦਰ ਚਲ ਰਹੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੀਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਆਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰੇ। ਅਜੇਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੈ-ਸਹਿਜ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਲ ਰਜੂਅ ਕਰੇਗੀ। ਨਾਰੀ ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਛੋਹਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਯਥਾਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਰਦ ਨਾਲ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਖੌਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ/ਉਪਭਾਵੁਕ ਉਤੇਜਨਾ ਸਦਕਾ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੂਲ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਉੱਪਰ ਚੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਵਜੂਦ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ, ਬੇਬਸੀ, ਬੰਧਨ, ਘੁਟਨ, ਖੰਡਿਤ-ਵਜੂਦ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਣੀ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਜੋਗ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਉੱਪਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਵੀ-ਕਥਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬੇਲੋੜੀ ਹੈ।"[36] ਪਰੰਤੂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਜਿਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ **ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਕੌਣ ਹੈ ?** ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਮੀਖਿਆ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਹ ਸਮੀਖਿਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਖਣ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਵਲੀ, ਰੂਪ-ਚੇਤਨਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸਲੋਂ ਭਿੰਨ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਨਤੀਜੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹ ਮਰਦ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਮਾਡਲਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਨਾਰੀ ਹੀ ਭਲੀ ਹੈ ਜੋ ਮਰਦ ਦੀ ਹਰ ਵਧੀਕੀ, ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਹਿਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬੇਜ਼ੁਬਾਨ ਹੋਣਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਜ਼ੁਬਾਨ ਖੋਲ੍ਹੇ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿੱਠੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ, ਸਾਡੀ ਸੋਚ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਸਗੋਂ ਉਹ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤਾਂ ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ/ਸੱਜੀ-ਸੰਵਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨਾਰੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਤੇ ਸਿਰਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਨਾਰੀ ਹੀ ਸਕ੍ਰਿਅ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਸਰੀਰਕ, ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਸੋਚ-ਮਾਡਲ ਠੋਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਤਾ ਉਹ ਸੁੰਦਰ, ਕੋਮਲ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਹੀਣੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਰੀ ਇਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਮਿਤ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਵਰਗੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਅੰਤਰ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੋਮਾ ਤਾਂ ਬਣਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਜਕ ਘੱਟ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਜ਼ਾਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਉਪਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਉਪਰ ਮਰਦ-ਜ਼ਾਤ ਹਾਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ-ਨਿਰਭਰਤਾ (male dominance and female dependence) ਵਾਲਾ ਨੇਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਜ਼ਾਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੁਲਾਮੀ ਸਦਕਾ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਕੁੜਿੱਤਣ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦਿਸ਼ਾਹੀਨਤਾ, ਅਤਿਵਾਦ ਤੇ ਫੋਕੀ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਸ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਹੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੱਸ ਢਿੱਲੀ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸੰਕਲਪ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 699.
2. ਉਹੀ.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 248.
4. ੳ. "ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ।" – ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ "ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ", **ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ**, ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ, 1982, ਪੰਨਾ 84.

   ਅ. "ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ",—ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, **ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ**, ਪੰਨਾ 15.
5. **ਮਾਨਵਿਕੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਕੋਸ਼** (ਸਾਹਿਤਯ ਖੰਡ), ਪੰਨਾ 234.
6. ਪੰਨਾ
7. "It links the quality of feeling sorry for ourself and conscious of one's ownwoes, with a morally praise-worthy quality, susceptibility to the sorrows of others" —*Encyclopaedia of Poetry & Poetics*, Pp. 761.
8. *The Second Sex*, p. 13-29.
9. ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ, "ਅੰਤਿਕਾ", **ਔਰਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ**, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣ), ਨਾਰੀ ਕੇਂਦਰ, ਪਰਕਾਸ਼ਨ, ਬੰਬਈ, 1988, ਪੰਨਾ (23).
10. Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, p. 15. ਤੋਂ ਉਧਰਿਤ ।
11. *Ibid*, p. 16.
12. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, **ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼**, ਜਿਲਦ 2 ਪੰਨਾ 329 ਵਿਚੋਂ ।
13. **ਟੱਬਰ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ**, ਪੰਨ 32.
14. ਉਹੀ.
15. **ਸੂਹੀ ਸਵੇਰ**. ਪੰਨਾ 12.
16. **ਟੱਬਰ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ**, ਪੰਨਾ 221.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ**, ਪੰਨਾ 450.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 240.
19. ਸਵੈਸਾਚੀ, **ਸੂਹੀ ਸਵੇਰ**, ਪੰਨਾ 12-13.
20. **ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ**, ਪੰਨਾ 240.
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 241.
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 242.
23. **ਟੱਬਰ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ**, ਪੰਨਾ 73.
24. **ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ**, ਪੰਨਾ 24.
25. "ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਉਪਾਰਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਉਸ (ਔਰਤ) ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਪਰਮਿਟ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਜਿਸਮ ਦਾ ਨਜਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਏਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਐਲਾਨੀਆਂ ਕੰਜਰੀਆਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਿਸਮ ਫਰੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਕਰਨ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਾਸੂਮ ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਤ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੱਧ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਘਟੀਆ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸਸਤੀ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਹੋਣਾ ਗੁਨਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ।"
——ਸਵੈਸਾਚੀ, **ਸੂਹੀ ਸਵੇਰ**, ਪੰਨਾ 15.
26. ਵੀ. ਆਈ. ਲੈਨਿਨ, **ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ ਬਾਰੇ**, ਪੰਨਾ 29.
27. ਏਂਗਲਜ਼, **ਉਹੀ ਰਚਨਾ**, ਪੰਨਾ 100.
28. ਵੀ. ਆਈ. ਲੈਨਿਨ, **ਉਹੀ ਰਚਨਾ**, ਪੰਨਾ 111.
29. ਉਹੀ
30. "The complete emancipation of woman, and her equality with men is the final goal of our social development, whose realisation no power on earth can prevent ..and this realisation is possible only after a social change, that shall abolish the rule of man over man...hence also of capitalists over workingmen. Only then willthe,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

human race, reach its highest development. The 'Golden age' that man has been dreaming of for thousands of years, and for which they have been longing, will have come atlast. Class rule will have reached its end for all time, and along with it, the rule of man over women." —"E. M. S. Namboodiripad, "Forward", August Bebal, *Woman in the past, Present and Future* (n. p.).

31. "ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ", (ਭੂਮਿਕਾ), ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ**, ਪੰਨਾ 8.

32. ੳ. *Contemporary Literary Theory*, p. 5.
   ਅ. "Terry Eagleton argues that the women's movement has succeeded in developing the most honest and challenging unification of political and cultural action." *Ibid*, p. 146.

33. Gayle Gr ene & Coppelia Kahn (eds.), *Making a Difference : Feminist Literary Criticism*, p. 1-2.

34. "Feminist Criticism...is a specific kind of political discourse : a critical and theoretical practice committed to the struggle against patriarchy and sexism ...." —"Feminist literary criticism", Ann Jefferson & David Robey, (eds.), *Modern Critical Theory*, p. 204.

35. Raman Seldon, *Op. cit*, p. 146.

36. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, **ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ**, ਪੰਨਾ 2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਦਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਡੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹੀ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਨਾਰੀ-ਮਨ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਢੂੰਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਵੀ ਕਰਾਂਗੇ ।

ਇਸ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤਿ ਰਤਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਇਕ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਵੀਹਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ-ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ । ਇਸ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮ (**ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ** ਅਤੇ **ਗਿਆਨ ਪੀਠ**) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਕਵਿੱਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਏਨੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਣਗੌਲੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਪਛਾਨਣਯੋਗ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ, ਰਾਇ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਉੱਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਐਮ. ਏ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ ਤਕ ਦੇ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਤੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ ਅੰਕ (**ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ**) ਆਦਿ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਏਨਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਅਜੋਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਲੇਖਕ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਗਿਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਭਾਵੀ ਰਵੱਈਆ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿ ਪੇਸ਼ ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਅਜੋੜਤਾ ਨਹੀਂ। ਲਗਭਗ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਥੀਮਿਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਾਰ/ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸਰਬੰਗੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਹੈ।

ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜੇਹੀ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਏਨੇ ਸਰਬੰਗੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਤਾਂ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੁਦ ਉਸ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀਤਵ ਗਾਇਬ ਹੈ। "ਰਚਨਾ ਕਰਤਾਰੀ ਅਮਲ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਵਿਤਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੋਲ-ਪਰਖ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੈ...ਪੁਰਖ ਦਾ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ-ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 'ਕਰਤਾ' ਦਾ ਇਸਤਰੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਔਰਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਅਜੇ ਤਕ ਕਰਤਾ ਪਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੇ ਧੁਰ ਡੂੰਘ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਕਰਨ" ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਬਹੁਮੁਖ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਿਸਕ੍ਰਿਅ ਰੋਲ ਹੀ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।"[1] ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਾਡੇ ਇਸ ਅਚੇਤ ਬਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਅਨੁਭੂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰੜੀ ਚੋਟ ਮਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਤੇ ਸਾਬਤ ਕਦਮੀ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਕਸਣ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਫੈਲ ਕੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੋਜੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਹਸਤਾਖਰ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀ "ਪੀਰੋ" ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਖੋਜ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ "ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀ"[2] ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪੀਰੋ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਡਾ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਡਾ. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1832 ਤੋਂ 1872 ਈ. ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪੀਰੋ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤੁਕਬੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ, ਪੀਰ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ-ਸਲਾਹ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

ਜਲ ਜਵਾਣਾ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਈਓ,
ਤੁਰਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪਰੇ ਕਹਾਵਣਾ ਈ।
ਅਸੀਂ ਤਿਆਗ ਜਾਣਾ ਮੱਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ।
ਨਹੀਂ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਧਰਾਵਣਾ ਈ।
ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਤੁਰਕ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ,
ਸਈਓ ਐਸੇ ਮਕਾਨ ਮੈਂ ਜਾਵਣਾ ਈ।
ਪੀਰੋ ਰਾਮ ਝਰੋਖੜੇ ਬੈਠ ਕੇ ਨਹੀਂ,
ਮੁਜਰਾ ਕੁਲ ਜਹਾਨ ਦਾ ਪਾਵਣਾ ਈ।[3]

ਪੀਰੋ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ "ਮਰਦ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ"[4] ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ''ਮਰਦ ਦੇ ਜਬਰ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ'',[5] ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਤਸਵੁੱਫ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਪੀਰ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

ਪੀਰੋ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ''ਪੂਰਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਯੁੱਗ ਦਾ ਇਸਤਰੀ-ਸਾਹਿਤ''[6] ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਖਫ਼ੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਖਫ਼ੀ ਅਸਰਾਹ, ਤਾਲੀਮ ਉਲ ਕਿੱਸਾ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕਾਨੀ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਖ਼ੁਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਧਕਾਲੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਈਸ਼ਰ ਕੌਰ ਕਲੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਪੂਰਵ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਤੇ ਤੁਕਬੰਦੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁਝ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ **ਇਸਤਰੀ ਸਮਾਚਾਰ** (ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, 1908, ਕੋਇਟਾ), **ਇਸਤਰੀ ਸੁਧਾਰ** (ਈਸ਼ਰ ਕੌਰ, 1914, ਲਾਹੌਰ), **ਇਸਤਰੀ ਜੀਵਨ** (ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, 1923, ਜਲੰਧਰ), **ਪੰਜਾਬੀ ਭੈਣ** (ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਅਤੇ **ਫੁਲੇਰਨ** (ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਅਤੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, 1926, ਲਾਹੌਰ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ, ਛੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਸੁਧਾਰ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਸੁਧਾਰ, ਬਾਲ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਥਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਐਸੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

> ਹੱਕ ਅਸਾਂ ਦੇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਪਿਸ
> ਐਸਾ ਡਟ ਕੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾਓ ਭੈਣੋ (ਜੀਵਨ ਕੌਰ)[7]

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਭਰਵੇਂ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਭਰਵੀਂ ਸੁਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਪ੍ਰਤਿ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹ ਵਾਕਫ਼ੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਡਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਕਈ ਉਭਰਵੀਆਂ ਥੀਮਿਕ ਸੁਰਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ, ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ :

1. **ਠੰਡੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ**, 1935.
2. **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ** 1936.
3. **ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਨ**, 1938.
4. **ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ**, 1941.
5. **ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ**, 1942.
6. **ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ**, 1943.
7. **ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ**, 1943.
8. **ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੁਗਾਤ**, 1944.
9. **ਲੋਕ ਪੀੜ**, 1944.
10. **ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ**, 1946.
11. **ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ**, 1949,
12. **ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ**, 1950.
13. **ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ**, 1951.
14. **ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ**, (ਮਿਤੀਹੀਨ)
15. **ਸੁਨੇਹੜੇ**, 1955.
16. **ਅਸ਼ੋਕਾਚੇਤੀ** 1957.
17. **ਕਸਤੂਰੀ** 1959.
18. **ਨਾਗਮਣੀ**, 1964.
19. **ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ**, 1970,
20. **ਮੈਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਤੂੰ**, 1977.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਵਿਊ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਲੇਖ ਦੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਕ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮੀਖਿਅਕ ਵੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਐਮ. ਫਿਲ ਅਤੇ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਾਧੀ-ਸਾਪੇਖ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਏ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਦਵਾਨ ਐਸੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਟੂਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਤ੍ਰੀਕਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਲਹਿਰਾਂ** ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵੀ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਨੇ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਮਈ ਸੁਰ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਟਿੱਪਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

> ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਬੜੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਚਿਰ ਜੀਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ। **ਬੀਬੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੀ ਹੈ**, ਮਰਦਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ।[8]

ਆਰੰਭਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਏਤਾ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਬਣਨ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਭਾਵੁਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਮਈ ਹੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ "ਪ੍ਰਸੰਸਾ" ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ "ਮੋਏ ਮੁਰਝਾਏ ਅੰਤਹਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਨ" ਵਾਲਾ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ "ਕਾਕੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ" ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ।"[9] ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ "ਪ੍ਰੇਮ-ਭੁੱਖੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾਰਦੀ"[10] ਤੇ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼" ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ** ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਲਿਖੀ, ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ "ਔਰਤਪਨ ਵਿਚਲੀ ਕੋਮਲਤਾ" ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਦਾ ਔਰਤਪਨ ਨਿਰ-ਸੰਦੇਹ ਓਨੀ ਕੁ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਰੰਗੀਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਨਵੀਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਨੇ ਲਿਆਂਦੀ।"[11] ਸਠਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਅਧਿਏਤਾ ਰਾਮ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਦਰਦੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ (ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ :

> ਉਹ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਕਵੀ-ਇਸਤਰੀ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।[12]

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ "ਨਾਰੀਤਵ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸਫ਼ਲ ਰਹੀ ਹੈ,"[13] ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਰਾਜ ਉਸ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

> 1947 ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਰਲਾਪ, ਕੀਰਨੇ, ਰੋਣ ਤੇ ਰੋਹ ਦੀ ਵਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਣੀ ਖਲੋਤੀ ਸੀਂ। ਉਹ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਭਿਅੰਕਰ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, 1947 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਲਾਈ, ਕੂਕੀ ਤੇ ਪਿੱਟੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰਲਾਪ ਅਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਗੂੰਜਦਾ ਰਹੇਗਾ।[14]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਤੇ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ** ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਟਿੱਪਣੀ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵਾਂਗ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰਮਈ ਹੈ, ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਪੱਖ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

> ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਉਘੜੇ ਹਨ ਤੇ ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ...ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਬਾਪੂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੰਨ ਲਈ ਛੱਲੀ ਵਾਂਗ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਲੋਕੀਂ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਤੇ ਉਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦਾਜ ਦੇ ਗਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਣਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਨ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਤੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

> ਫਸਾਦਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਜਬਰੀ ਚੁਕੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਸੁਨੇਹੜੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਵਾਹ ਨੂੰ ਬੇਰੋਕ ਵਗਦੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।[16]

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Aspects of Punjabi Literature* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

> ਉਸ ਨੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦਰਦੀਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਮਲ ਸਵਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।[16]

ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਏਤਾ ਦਾ ਬਲ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ "ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਮਲ ਸਵਰ" ਉਪਰ ਹੈ ਜੋ "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਖੀ ਤੇ ਦਰਦਭਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦਰਦੀਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ" ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ** ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ "ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ (ਵਡੇਰੇ ਭਾਗ) ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨ" ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

> ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਹੈ—ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀਤਵ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ—ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਾਗੀ ਹੈ - ਵਿਅੰਗਮਈ ਚੋਟਾਂ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰੀ ਉਸਤਾਦ ਹੈ।[17]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ** ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅੰਕ ਵਿਚ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਮਜ਼ਮੂਨ "ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਪੱਖ"[18] ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੋਹ, ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ-ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ, ਜੋ ਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕਢਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਗੌਲਦੀ ਨਹੀਂ।"[19] ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਿਸਦੀ ਉਭਰਵੀਂ ਸੁਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ "ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਜਿੱਤ ਦੇ ਕੁਰਖੇਤਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ।"[20] ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਚਨ** ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਵਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਮਨੋਗਤ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਕੀਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਹਰ ਰੰਗ ਏਥੇ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਗਾਰ ਰੱਤੀ ਨਾਇਕਾ, ਬ੍ਰਿਹੋਂ-ਪੀੜਿਤ ਕਾਮਨੀ...ਸਨੇਹ ਸੂਰਤ ਪਰਕੀਯ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਹਿਰਦੇ ਤਸਵੀਰੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਸਮਸਤ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਹਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਵਰ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਤਰਜਮਾਨ ਤੇ ਇਸਤਰੀਅਤ ਦੀ ਸੁਖੜ ਰੇਖਾਕਾਰ ਹੈ।[21]

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਈ. ਸੇਰੇਬਰੀਆਕੋਵ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਪੱਖ ਭਾਵ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਮਹੱਤਵ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

> ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਹਿ ਅਤਿਆਚਾਰ ਸਹਿਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਇਕੋ ਥਾਂ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਮਨੁਖਵਾਦ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[22]

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰਥਾ ਜੋੜ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

> (ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ) ਨੇ ਮਹਾਜਨੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਆਰਥਿਕ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਏਨੇ ਨੰਗੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਰੂਬਰੂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖ ਸਕਣਾ ਹੀ ਕਠਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਬੰਧ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[23]

ਲੰਮੇ ਵਕਫ਼ੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਥੀਮਿਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਛਾਣ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰਥਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਅਭਿ-ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਤੁਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਐਸਾ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਹੀ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਅਰਥਾਤ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚਿਤਰੀ ਗਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦ-ਵਾਨ ਇਕ ਦੋ ਫਿਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨਿਬੇੜ ਕੇ ਟੂਕਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਆਈ. ਸੇਰੇਬਰੀਆਕੋਵ ਅਤੇ ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਉਭਰਵੀਂ ਸੁਰ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਪਿਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤਾ ਕਾਰਜ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਖੇਪ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਹਿਤ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੀ ਹਥਲਾ ਯਤਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ : ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਾਲ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ? ਜੀਵਨ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ? ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਕ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਰਥਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ ? ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੀ ਅਨੁਚਿਤ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ ਪੁੱਥਲ ਸਦਕਾ ਉਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਸਦਕਾ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਨਾਉ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ? ਆਦਿ ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਐਸੀ ਨਾਰੀ-ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਂਜ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ । ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤਾਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਜਾਂ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੀ ਪਛਾਣ ਗਾਇਬ ਹੈ । ਇਕ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਤੰਗ ਤੇ ਸੌੜੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਕੜਣ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਉਸਦੇ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਤੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਖੇਡਣ ਮੱਲ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਆਦਿ ਦਸਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਜਿਵੇਂ **ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ**, **ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਨ** ਅਤੇ **ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ** ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ੳ. ਜਿੱਥੇ ਖੇਹਨੂੰ ਗੀਟੇ ਖੇਡ ਖੇਡ, ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਚੱਦਰ ਤਾਣੀ ਸੀ ।
ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਪੀਂਘਾਂ ਝੂਟ ਝੂਟ, ਜਿਥੇ ਚੜ੍ਹੀ ਅਖੀਰ ਜਵਾਨੀ ਸੀ ।
ਜਿਥੇ ਸਈਆਂ ਭੋਰੇ ਬੈਠ ਬੈਠ ਕੇ, ਗਾਂਦਿਆਂ ਰਾਤ ਲੰਘਾਣੀ ਨੀ ।
ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਘੂਕਰ ਚਰਖੀ ਦੀ, ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹੀ ਜਵਾਨੀ ਨੀ ।[24]

ਅ. ਉਹ ਸੰਝ ਦਾ ਪੈਣਾ ਨੀ, ਅਸਾਂ ਕੱਠੇ ਹੋਣਾ ਨੀ ।
ਦਾਦੀ ਦੇ ਮੰਜੇ ਦੇ, ਚੌਗਿਰਦੇ ਭੌਣਾ ਨੀ ।
ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਆਉਣੀ ਨੀ, ਅਸਾਂ ਖੱਪ ਮਚਾਉਂਦੀ ਨੀ ।
ਉਸ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣਾ ਨੀ, ਨੀ ਅਸਾਂ ਰੌਲਾ ਪਾਣਾ ਨੀ ।
ਉਹਦੀ ਨਾਂਹ ਨਾ ਮੁਕਣੀ ਨੀ, ਅਸਾਂ ਆਖਰ ਚੁੱਕਣੀ ਨੀ ।
ਤੇ ਆਖਰ ਦਾਦੀ ਤੋਂ, ਅਸਾਂ ਹਾਰ ਮਨਾਣੀ ਨੀ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਰੁੱਸ ਕੇ ਤੇ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਤੇ ।
ਉਸ ਬਾਤ ਸੁਣਾਉਣੀ ਨੀ, ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਪਾਉਣੀ ਨੀ ।[25]

"ਤ੍ਰਿੰਜਣ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਸਭੋ ਸਹੇਲੀਆਂ ਬਣ ਬਣ ਆਈਆਂ
ਸਜਰੇ ਸਿਰ ਗੁੰਦਾ
ਇਕ ਹੱਥ ਚਰਖਾ ਇਕ ਹੱਥ ਪੱਛੀ
ਏਸ ਤ੍ਰਿੰਜਣ ਦੇ ਚਾਅ
ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਾਇਆ ਕੋਰਾ ਝੱਗਾ
ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਬੂਟੀ ਦਾ
ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲੀੜਾ ਲੀਤਾ
ਮਹੀਨ ਡੋਰੀਏ ਦਾ
ਅੱਖੀ ਕੱਜਲਾ ਬੁਲ੍ਹ ਦੰਦਾਸਾ
ਹੱਥੀਂ ਮਹਿੰਦੀ ਲਾ
ਬਣ ਬਣ ਪਈਆਂ ਪੌਣ
ਬਲੌਰੀ ਗੱਜਰੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹਾ
ਚਿੱਟੇ ਪੱਟ ਦਾ ਮੋਤੀਆ
ਤੇ ਸਾਵੀਆਂ ਡੰਡੀਆਂ ਪਾ
... .
ਨਿੱਤ ਨਿੱਤ ਵਗਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਪਾਣੀ
ਨਿੱਤ ਪੱਤਣ ਤੇ ਮੇਲਾ
ਬਚਪਨ ਨਿੱਤ ਜਵਾਨੀ ਬਣਦਾ
ਨਿੱਤ ਕੱਤਣ ਦਾ ਵੇਲਾ
ਜੋ ਪਾਣੀ ਅੱਜ ਪੱਤਣੋਂ ਲੰਘੇ
ਫੇਰ ਨਾ ਆਵੇ ਭਲਕੇ
ਬੇੜੀ ਦਾ ਪੂਰ ਤ੍ਰਿੰਜਣ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ
ਫੇਰ ਨਾ ਬੈਠਣ ਰਲਕੇ ।[26]

ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਾਲ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਫਿਕਰੀ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਤੋਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਹੇਰਵਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧੁਰ ਡੂੰਘ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸੁਖਾਵੀਆਂ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ, ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲ ਕੇ ਪਰ ਤਕ ਅਪੜਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਜੋ ਪਾਣੀ ਅੱਜ ਪੱਤਣੋਂ ਲੰਘੇ ਫੇਰ ਨਾ ਆਵੇ ਭਲਕੇ/ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰ ਤ੍ਰਿੰਜਣ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਫੇਰ ਨਾ ਬੈਠਣ ਰਲ ਕੇ) ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੀ ਹੂਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਤੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਬਿੰਬ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਹੂਕ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਲੀ ਉਹ ਘੁਟਣ, ਬੇਬਸੀ, ਭੇਦਵਾਵ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ "ਵਸਦਾ ਰਹੇ ਮੇਰੀ ਅਮੜੀ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਜਿੱਥੇ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ/ਸੱਠ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਤ੍ਰਿੰਝਣ ਮੈਂ ਆਂਗਣ ਚਰਖਾ ਡਾਹ" ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਕਟਮਈ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਭਰਪੂਰ ਆਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਸਿਰਫ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਅਨਿਆ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਸ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਦੋਸ਼ ਕਿਸੇ ਕੱਲੇ-ਕਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਆਰੰਭਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਸੂਝ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਉਸ ਵਕਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਟੋਹ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀਆਂ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ **ਖਾਨਾ ਬਦੋਸ਼** ਅਤੇ **ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ** ਵਿਚੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਵੱਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਅਸ਼ੋਕਾ ਚੇਤੀ, ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ** ਆਦਿ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਇਸ਼ਕੀਆ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਥਾਂਏ ਚਿਹਨ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਣ ਸਦਕਾ ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਓਨੀਆਂ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਨਾ ਵੀ ਹੋਣ ਪਰ ਜਿਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ (ਭਾਵ ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤਕ) ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਸਦਕਾ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਖਲਾਸੇ, ਪ੍ਰਤੱਖ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਣ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣੀ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਔਰਤ ਦੇ ਬਿਰਹੋਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਸ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਪੈਣ/ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਫਲ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਤਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੈਂਡੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਦਰਅਸਲ **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ** ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਪ੍ਰੈਂਡੇ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ, ਪ੍ਰੀਤ-ਦੁਖਾਂਤ, ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਉਡੀਕ, ਤਾਂਘ, ਤੜਪ, ਆਸ਼ਕ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਨਣ ਦੀ ਲੋਚਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ, ਸੰਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ, ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਕਸਕ, ਸਦੀਵੀ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਲੋਚਾ, ਇਸ਼ਕ ਵਿਚੋਂ ਬਿਰਹਾ ਸਦਕਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਅਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ। **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ** ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ "ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਔਖੀ ਘਾਟੀ", "ਤਾਂਘ", "ਤੜਪ" ਅਤੇ "ਉਡੀਕ" ਆਦਿ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਰੰਗ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕੀਆ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ੳ. ਸਮਝ ਸੋਚ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਣਾ
ਏਥੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਭੁਆਈ ਦਾ ਨਹੀਂ
ਸਦਕੇ ਹੋਣਾ ਵਾਂਗ ਪਤੰਗਿਆਂ ਦੇ
ਇਕ ਪੈਰ ਵੀ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟਾਈਦਾ ਨਹੀਂ।[27]

ਅ. ਇਸ਼ਕ ਪੁਛੇਂਦਾ ਦੱਸ ਨੀ ਜਿੰਦੇ
ਆਸ਼ਕ ਦਾ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ?
ਜਿੰਦ ਕਹੇ ਤੇਰਾ ਸੱਥਰ ਚੰਗਾ
ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।[28]

ੲ. ਸਾਨੂੰ ਤੱਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਜਣੀ ਖਣੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੈਂ ਨਦੀ ਬਣਾਂ, ਤੂੰ ਚੰਨ ਬਣੀ
ਮੈਂ ਨਦੀ ਬਣਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸੱਦ ਲਵਾਂ
ਤੂੰ ਚੰਨ ਬਣੀਂ ਮੈਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਵੀਂ
ਤੂੰ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਸੁਟ ਲਮਕਾ ਦੇਵੀਂ
ਮੇਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੜਾ ਦੇਵੀਂ
ਕੋਈ ਕੀਕਣ ਚੰਨ ਲੁਕਾਵੇਗਾ
ਕਿੰਜ ਨਦੀ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਵੇਗਾ
ਕੋਈ ਕੀਕਣ ਚੰਨ ਨੂੰ ਢੱਕੇਗਾ
ਤੇ ਨਦੀ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰੱਖੇਗਾ।
ਕਦੀ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹੇ ਵੀ ਲੁਕਦੇ ਨੇ ?
ਕਦੀ ਵਹਿਣ ਨਦੀ ਦੇ ਰੁਕਦੇ ਨੇ ?
ਫਿਰ ਵਸ ਪਾਂਗੇ ਬਣ ਕਣੀ ਕਣੀ
ਮੈਂ ਨਦੀ ਬਣਾਂ ਤੂੰ ਚੰਨ ਬਣੀ।[29]

ਸ. ਦੋ ਨੈਣਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵੇ
ਜਿਦ੍ਹੇ ਨੈਣ ਲੱਗਣ ਦੋ ਦੀਵੇ
ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਰੌਸ਼ਨ
ਜਦੋਂ ਜਗੇ ਦੋ ਦੀਵੇ।[30]

ਹ. ਤਿੱਖੀ ਲਗਦੀ, ਅੱਖੀ ਚੁਭਦੀ
ਤੀਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਕਲੇਜੇ ਖੁਭਦੀ।
ਸੀਨਾ ਕਰਦੀ ਛਾਨਣੀ, ਤੌਬਾ ਨੀ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ
ਜਿਹੜੇ ਸੀਨੇ ਲੱਗੀ ਨਹੀਂ ਊਂ
ਮਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵੱਗੀ ਨਹੀਂ ਊਂ
ਪੀੜ ਓਨ੍ਹੇ ਕੀ ਜਾਨਣੀ, ਤੌਬਾ ਨੀ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ।[31]

ਉਂਜ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸ਼ਕੀਆ ਰੰਗ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਧਿਆਨਯੋਗ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਜਿਵੇਂ **ਠੰਡੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਜੀਊਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ, ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ, ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ, ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੁਗਾਤ** ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਇਹ ਰੰਗ ਪਰੰਪਰਿਕ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਰੰਗ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਰੰਗ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਤੇ ਮੋਟਾ-ਠੁੱਲਾ ਜਿਹਾ ਬਿਆਨ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਮੱਧ-ਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੀ ਪਿਛਲੱਗ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਦ ਗ੍ਰਸਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਓਤ ਪੋਤ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ-ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਰੀ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਨਿਮਾਣੀ-ਨਿਤਾਣੀ ਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਪ੍ਰਤਿ ਡੂੰਘੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਗੀਰੂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗਾਥਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਚੌਤਰਫ਼ੀ ਪੱਸਰੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਲਗਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਅਥਵਾ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਰੀ ਹੀ ਯੋਗ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਝ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਹਨ। ਇੰਜ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਵਜੂਦ ਦੇ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੀ "ਜਨਮ ਜਲੀ" ਹੋਂਦ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਸਦਕਾ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰਾ, ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਦੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਤੇ ਖੰਡਿਤ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਲੰਮਾ ਅਰਸਾ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਦੱਬੀ-ਕੁਚਲੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਘੱਟ ਸੋਝੀ ਨੇ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਨਾ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਗਈ। ਪਿਛੋਂ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੁਆਲੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਨਾਰੀ-ਜ਼ਾਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਮਰਦ ਉਪਰ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਣਚਾਹੇ ਪਤੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਛੋਟੀ ਰਿਆਸਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮ ਭੁੱਖ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਉਮੈ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਪਛਾਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਮਾਨਵੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਸਮਾਜਕ, ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਭਰਵੀਂ ਸੁਰ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ: "ਕੰਨਿਆਦਾਨ", "ਗਊਸ਼ਾਲਾ", "ਵਿਉਪਾਰ", "ਉਡੀਕ", "ਅੰਨਦਾਤਾ", "ਜਨੂੰਨ" ਅਤੇ "ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰ" ਆਦਿ। ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਤੇ ਨਾਰੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ "ਅੰਨ ਦਾਤਾ" ਤੇ "ਵਿਉਪਾਰ" ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ:

ੳ. ਅੰਨ ਦਾਤਾ

ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਤੇ—ਤੇਰਾ ਲੂਣ ਏ
ਤੇਰਾ ਨਾਂ—ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਿਆਂ ਹੋਠਾਂ ਤੇ
ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੁਤ ਵਿਚ
ਮੇਰੇ ਬਾਪਦਾ ਖੂਨ ਏਂ
ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਾਂ
ਮੇਰੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਬੋਲ ਪੈਂਦੇ ਤੇਰਾ ਅੰਨ
ਕੁਝ ਕੂ ਬੋਲ ਸਨ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਰ ਅਸੀ ਅੰਨ ਦੇ ਕੀੜੇ
ਤੇ ਅੰਨ-ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ— ਉਹ ਦਬ ਗਏ ਹਨ ।

ਅੰਨ ਦਾਤਾ
ਮੈਂ ਚੰਮ ਦੀ ਗੁੱਡੀ, ਖੇਡ ਲੈ ਖਿਡਾ ਲੈ
ਲਹੂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ, ਪੀ ਲੈ ਪਿਲਾ ਲੈ
ਤੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜੀ ਹਾਂ ਅਹਿ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸ਼ੈ
ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇਂ ਵਰਤ ਲੈ ।[32]

ਅ. ਜਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ
ਤਕੜੀ ਦੇ ਦੋ ਛਾਬਿਆਂ ਵਾਕੁਰ ਇਕ ਮਰਦ ਇਕ ਨਾਰ
ਰੋਜ਼ ਤੋਲਦੇ ਮਾਸ ਰੋਜ਼ ਵੇਚਦੇ ਲਹੂ
ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਕਾਰੇ ਵਟ ਲੈਂਦੇ ਨੇ
ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸਿੱਕੇ –ਦੋ –ਤ੍ਰੈ –ਚਾਰ ।[33]

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਰੀ-ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ, ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ''ਅੰਨ ਦਾਤਾ'' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਰਦ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਦ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੇ ਘਿਸੀਆਂ ਪਿਟੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਂਹ-ਮੁਖ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਂਹ-ਮੁਖ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ''ਵਰਤੇ'' ਜਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ :

ਤੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜੀ ਹਾਂ ਅਹਿ
ਵਰਤਣ ਦੀ ਸ਼ੈ
ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਵਰਤ ਲੈ.
ਉੱਗੀ ਹਾਂ
ਪਿਸੀ ਹਾਂ
ਗੁੱਝੀ ਹਾਂ
ਵਿਲੀ ਹਾਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਤੇ ਤਵੇ ਤੇ
ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਪਰਤ ਲੈ
ਮੈਂ ਬੁਰਕੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ
ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਨਿਗਲ ਲੈ ।[34]

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਅਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਉਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਾਹਰਲੇ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ । "ਮੇਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ? ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ" ਪੰਗਤੀਆਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਪਿਆਰ-ਭੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਹੇਠ ਦਮ ਤੋੜਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਉਹ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਵਾਪਰਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪਰਿਚੈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ "ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਕਰਤਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।"[35]

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਤੇ ਤਿਰਸਕਾਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ "ਗਊਸ਼ਾਲਾ" ਅਤੇ "ਕੰਨਿਆਦਾਨ" ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਬੇਰਹਿਮ ਵਤੀਰਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਬੇਰਹਿਮ ਵਤੀਰਾ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਸ਼ੂ, ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਬੇਜ਼ੁਬਾਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੁੱਛੇ ਬਗੈਰ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਰੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕੀਮਤਾਂ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਸਧਰਾਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । "ਕੰਨਿਆਦਾਨ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲੇਖਿਕਾ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ-ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਰਦ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਂਦ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਵਿੱਤਰੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਤੇ ਵਿਲਕਦੀ ਨਾਰੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
"ਕੰਨਿਆ-ਦਾਨ"
ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ... ਨਾਮੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ "ਮਾਸ ਦੀ ਬੋਟੀ" ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ "ਕੱਖ ਦੀ ਬੇਟੀ" ਨਾਲ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਸੂਹੇ ਸਾਲੂ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀ
ਪੀਲੇ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਵਲੇਟੀ
ਮਾਸ ਦੀ ਬੋਟੀ
ਕੱਖ ਦੀ ਬੇਟੀ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਦਾਨੀ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਦਾਤੇ
ਕਿਡੇ ਕਰਮ ਕਮਾਣ
ਜੇਹੜੀ ਝੋਲੀ ਤੱਕਣ
ਉਹੋ ਹੀ ਪਰਵਾਣ।[36]

ਅੰਤਲੀਆਂ ਦੋ ਪੰਗਤੀਆਂ "ਜੇਹੜੀ ਝੋਲੀ ਤੱਕਣ ਉਹੋ ਹੀ ਪਰਵਾਣ" ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਚੋਭ ਏਨੀ ਤਿੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਦੇ ਬਹੁ ਵਿੱਧ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸਾਡਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੇ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਬਸ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਬਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰੇ ਇਸ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਹ "ਵਿਆਹ" ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ "ਵਿਉਪਾਰ" ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਵਿਉਪਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦੋਵੇਂ ਕੁਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸਰਕਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਵੇਸ਼ਵਾਪੁਣੇ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਾਰਜ ਤਸੱਵੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕੁ ਹੀ ਸੂਖਮ ਭੇਦ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਸਰੇ, ਅਰਥਾਤ, ਵੇਸਵਾਪੁਣੇ ਵਿਚ ਰਤਾ ਓਹਲਾ ਜਾਂ ਲੁਕੋ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਮਨੋਰਥ ਸਦਕਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਨੋਰਥ ਹੈ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ। ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਉਹ "ਘਰ" ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੀਖਣ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਵਿਆਹ" ਅਤੇ "ਵੇਸਵਾਪੁਣੇ" ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਘਰ" ਤੇ "ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਕੋਠੇ" ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਘਰ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੱਚੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜੰਮਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਥੱਕੇ-ਹਾਰੇ ਮਰਦ ਦੇ ਜਿਸਮ ਲਈ ਇਕ ਆਰਾਮ ਗਾਹ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਡੇ ਇਸ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ :

ਜਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ
ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਬਾਜ਼ਾਰ :
ਇਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤਾਂ ਗਾ ਵਜਾ ਕੇ
ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ ਪਾ ਕੇ
ਇਸ਼ਟ ਦੇਵੀ ਮੁੱਠ ਤਾਰ ਕੇ
ਸੌਦੇ 'ਤੇ ਇਕ ਮੋਹਰ ਲੁਆ ਕੇ
ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਵੇਚਣ ਦੇ ਵੀ
ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੱਕਦਾਰ।
ਤੇ ਇਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ
ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਸਾਹੀਆਂ ਦੇ ਓਹਲੇ
ਓਹੋ ਸੌਦਾ
ਓਹੋ ਪੱਤਾ
ਔਂਦੇ ਨੇ ਖਰੀਦਾਰ।[37]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਬਲ "ਓਹੋ ਸੌਦਾ ਓਹੋ ਪੱਤਾ" ਅਤੇ "ਖਰੀਦਾਰ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੁਆਕੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਛੁਪ ਛੁਪਾ ਕੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਗੱਲ ਉਭਰਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹਕਿ ਸਾਡੇ "ਵਿਆਹਾਂ" ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗਾਇਬ ਇਕ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਡ ਉੱਪਰ ਵੀ ਮਰਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰੂ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰੇ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹੈ। "ਸੌਦਾ ਪੱਤਾ", "ਬਾਜ਼ਾਰ", "ਮੋਹਰ", "ਖਰੀਦਾਰ" ਆਦਿ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੇ "ਵੇਚਣ" ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਊ ਵਾਂਗ ਹਿੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਾਂਗ ਵਰਤਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਅ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ "ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ" ਸਮਾਜ ਨੂੰ "ਵੇ ਮੈਂ ਕੀ ਆਖਾਂ ਤੇਰੇ ਦੇਸ ਨੂੰ" ਕੁਝ ਨਾ ਆਖ ਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਖ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚੁਭਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ "ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕੋਈ ਨਾ।" ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬੇਜ਼ੁਬਾਨ ਗਊ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ "ਗਊ ਸ਼ਾਲਾ" ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਗਊ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਵੇ ਤਰਣੀ ਨਦੀ ਦੇ ਤਾਰੂ
ਗਊਆਂ ਕਰਦੇ ਦਾਨ
ਗਊਆਂ ਸੂੰਦੀਆਂ ਜਾਨ
ਗਊਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਰੌਣਕ
ਕਿੱਲੇ ਵਧਦੇ ਜਾਨ।"[38]

ਇਸ ਬੇਬਸੀ-ਭਰਪੂਰ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਦ ਕੋਈ ਨਾਰੀ ਥੋੜਾ-ਬਹੁਤ ਰੋਹ-ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ-ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਸੀਲ ਗਊ ਦੀ ਵੱਛੀ ਦੇ ਜੁਆਨ ਹੋਣ, ਛੜ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਵਾਗੀ ਦੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰੀਂ ਨਿਆਣਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਆਹ-ਪੂਰਵਲੀ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਾ ਥੀਮ ਹੀ ਹਾਜ਼ਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਦੁਖਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਦਾਜ ਸਦਕਾ ਲਾਅਨਤਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪਤੀ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਭਾਸਰਦੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਤਲਾਕ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਤੇ ਲਾਅਨਤਾਂ, ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਉਸ ਦਾ ਨਸੀਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਉਡੀਕਦੀ ਪਈ ਹਾਂ
ਤੇਰੇ ਲੜਖੜਾਂਦੇ ਪੈਰ
ਝੱਗੇ ਦੇ ਗਲਮੇ ਤੇ
ਭੇੜੇ ਜਿਹੇ, ਗੰਦੇ ਜਹੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਰਾਲਾਂ
ਸੂਹੀਆਂ ਘੁੱਟ ਅੱਖਾਂ ਚੋਂ
ਨੰਗੀਆਂ ਜਹੀਆਂ ਗਾਲਾਂ
ਮੈਂ-ਹਾਂ ਮੈਂ-ਹਾਂ
ਤੇਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ।[39]

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ "ਰਾਖੇ" ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ । ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਡੇ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੁਆਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੰਕਟਮਈ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਵਿਤਕਰਿਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜਕ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਦਤ ਨਾ ਪਾਉ ਬੋਲਣ ਦੀ, ਅਜੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਆਈ"[40] ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ "ਲੋਕ" ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਉਸ ਸਾਰੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਉੱਪਰ ਕਰੜੀ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਕਤ ਖਰਾਬ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਨਾ ਮਤਲਬ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸਭ ਕੂਫ ਦੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਤਸਵੀਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖ਼ਰ ਉੱਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ "ਨਿਰੀ ਪੂਰੀ ਸੇਵਾ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੀ" ਰਾਹੀਂ ਸਿਖ਼ਰ ਉੱਪਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਵਿਲਕਣੀ, ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹੀ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ "ਵਕਤ", "ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ", "ਇਕ ਘਟਨਾ" ਅਤੇ "ਲੰਗੜੀ ਛਾਂ" । ਇਹ ਚਾਰੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ **ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ** ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ । "ਵਕਤ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਪਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟ ਰਹੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਵਕਤ ਦੀ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ-ਸਥਿਤੀ ਸਦਕਾ ਉਸ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨੂੰ ਇਹ ਬਾਹਰਲੀ ਤਰੱਕੀ ਅਸਲੋਂ ਅਰਥਹੀਣ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸੌਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਵੇਚਿਆ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਓਹਲੇ ਅਤੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਹਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। "ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਡੀ ਉਸ ਸੋਚ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜਬਰਨ ਇਜ਼ਤ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਬਨਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਾਸੇ ਦਾ ਮੌਜੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਠੱਠੇ ਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ।

"ਇਕ ਘਟਨਾ" ਅਤੇ "ਲੰਗੜੀ ਛਾਂ" ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਮਤਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। "ਇਕ ਘਟਨਾ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ "ਕੁੱਖ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਕੌਣ ਉਤਾਰੇ" ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮਮਤਾ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਤਲਖੀ ਤੇ ਕੁੜਿੱਤਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਜਜ਼ਬ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਹੁਲੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਸਦਕਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਲਗਾਉ ਸਦਕਾ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਜਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੇਕਰ ਇਕ ਮਾਂ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਮਮਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਾਂ ਇਸ ਅਸਹਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਮਮਤਾ ਮੋਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ। 'ਮੋਈ ਕੁੱਖ ਨੂੰ ਮਮਤਾ ਮਾਰੇ" ਪੰਗਤੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧਿਆਨਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਮਤਾ-ਮੋਹ ਵਿਚ ਗੜੁੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਪੀੜਾ-ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। "ਲੰਗੜੀ ਛਾਂ" ਵਿਚ ਉਹ ਉਸ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜੁਆਨ ਹੋਣ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਗੌਲਦੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਨੂੰ ਵਧਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ "ਸੁੱਕੀ ਟਾਹਣੀ" ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਸੁੱਕੀ ਟਾਹਣੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁੱਖ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਵਾ ਆਖਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਰੀ ਦੇ ਪੀੜਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮਮਤਾ ਮੋਹ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹੋਵੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ, ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਵਲੋਂ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ "ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ", "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ", "ਤਵਾਰੀਖ", "ਕੌਣ ਧੋਏਗਾ ਖੂਨ", "ਜਨੂੰਨ", "ਮਜਬੂਰ" ਅਤੇ "ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਗੀਤ" ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਹਾਦਸੇ, ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਬੇਬਸ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੌਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। "ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਕਟ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਾਸਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਧਾਲੇ, ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨੰਗੇ ਜਲੂਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਉਧਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਕਲੰਕ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਆਸਰਤਾ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਗਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਅਤਿ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਮਾਨਵੀ ਪੀੜ ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ, ਉਸ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤੀਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿੱਥ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਆਪਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੌਲਿਕ-ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ"।[41] ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਸਦਕਾ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੁਚਲੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਗਾਥਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੇ ਹੀ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਰਦ ਦੇ ਨਾਰੀ ਉਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦਰਦਮਈ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਉਹ ਤ੍ਰਾਸ ਤੇ ਰੋਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੁਅੱਸਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ "ਕੌਣ ਧੋਏਗਾ ਖੂਨ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਓਸ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੋਂ
ਕੌਣ ਧੋਏਗਾ ਖੂਨ ?
ਜਿਸ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਹਰ ਇਕ ਪਾਪ
ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲਾਈ ਜਾਨ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹਰ ਇਕ ਬੋਲ ਕਸੈਲਾ
ਹਰ ਇਕ ਸੋਚ ਅਵੈੜੀ
ਹਰ ਪੱਲੇ ਕੰਡਿਆਲੇ
ਰਾਹ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਖਹਿਸਰ ਜਾਨ
ਪਾੜਨ ਹਿੱਕਾਂ ਕੂਲੀਆਂ
ਡੋਲ੍ਹਣ ਲਹੂ ਜੁਆਨ
ਤੇ ਲਹੂ ਗੜੁਚੇ ਹੱਥ
ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਛਪਾਨ ।[42]

ਏਸੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੁਅੱਸਬ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅਤਿ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ "ਜਨੂੰਨ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਜਿਉਂ ਗਿਰਝਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ
ਜੀਊਂਦੇ ਮੋਏ ਹੱਡ ਕਿਸੇ ਦੇ
ਚੂੰਡ ਚੂੰਡ ਕੇ ਖਾਨ
ਬਹੂ ਬੇਟੀ ਦੀ ਭੁਲ ਜਾਏ ਪਹਿਚਾਨ ।[43]

ਇੰਜ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਹਿਸ਼ਤ, ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦੁਖਮਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬੋਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾ-ਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ, ਨਾਰੀ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਵੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕੋਝੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਰੋਲ ਨਾਲ ਵੀ । ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤੀਖਣਤਾ ਸਹਿਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ । "ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪਾਸ ਤਰਕ ਹੈ । ਉਹ ਵਕੀਲ ਵਾਂਗ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪਾਕ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੁਦਈ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਮੰਗ ਸਮੂਹ ਨਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਸਮੂਹ ਨਾਰੀ ਸਮਾਜ ਇਸ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਭਾਵ ਜਾਗਦੇ ਹਨ । ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਡੰਗ ਹੈ । ਇਸੇ ਡੰਗ ਨੂੰ ਉਹ ਲੋਕ ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ।"[44]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦਰਅਸਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਨਾਰੀ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਤਨਾਉ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੀੜਾ ਤੇ ਰੋਸਮਈ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਸਮਈ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਪਿੱਛੇ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਨੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚਲੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਘੁਟਨ ਅਤੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਘੁਟਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਤੀਖਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਝੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੁੰਮਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਗੁਲਾਮਾਨਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਢਾਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਨਾਰੀ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ "ਹਾਦਸਾ" ਤਸੱਵੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਭਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਨਾਰੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘੁਟਨ ਤੇ ਹੁੰਮਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਅੰਦਰ ਕਿੰਜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਦਕਾ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਮਿਤ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਤਨਾਉ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਨਾਉ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦੱਬੇ-ਲਿਤਾੜੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਪੀੜਿਤ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਪੱਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ, ਨਾਰੀ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ-ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਭਰਿਆ ਰੁਤਬਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। "ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਚਾਰ ਦੇ ਪੌਰਸ਼ਮਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਵਿੱਤ੍ਰੀ ਦੀ ਨਾਰਤ੍ਵ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਤਨਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪੱਖ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜ੍ਵਲੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।"[46]

ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ੳ. ਪੂਰਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਭਰਵੇਂ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਭਰਵੀਂ ਸੁਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਾਲ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਫਿਕਰੀ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਹੇਰਵਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧੁਰ ਡੂੰਘ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸੁਖਾਵੀਆਂ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ, ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲ ਕੇ ਪਰ ਤਕ ਅਪੜਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੀ ਹੂਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਵੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਤੇ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਬਿੰਬ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਣ ਵਾਲੀ ਹੂਕ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਲੀ ਉਹ ਘੁਟਣ, ਬੇਬਸੀ, ਭੇਦ ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ੲ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੁਆਨ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਪੈਣ/ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ-ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਤਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੈਂਡੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ. ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੀ ਪਿਛਲਗ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਰ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿੱਤਰੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁੱਤਾ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਗੀਰੂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗਾਥਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੁਆਲੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਨਾਰੀ ਜ਼ਾਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਮਰਦ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਇਸ ਆਰਥਿਕ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਪਛਾਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਮਾਨਵੀ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਸਮਾਜਕ, ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਅਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜੁਗਾਂ-ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਤੇ ਤਿਰਸਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਬਸ ਤੇ ਵਸਤੂ ਬਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਉੱਪਰ ਉਸਰੇ ਇਸ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਹ "ਵਿਆਹ" ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ "ਵਿਉਪਾਰ" ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਉਪਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਰੂਹ ਅਤੇ ਜਿਸਮ ਦੋਵੇਂ ਕੁਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਤੇ ਵੇਸਵਾਪੁਣੇ ਅਤੇ ਘਰ ਤੇ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਆਹ-ਪੂਰਵਲੀ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਾ ਥੀਮ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਥੀਮ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਪੱਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਖ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੁਆਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਮਤਾ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਮਤਾ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਤਲਖੀ ਤੇ ਕੁੜਿਤਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਹੁਲੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਸਦਕਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ/ਪਵੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਲਗਾਉ ਸਦਕਾ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਜਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਘ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹੋਵੇ, ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ, ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਵਲੋਂ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਹਾਦਸੇ, ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਬੇਬਸ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰ-ਮਿਕ ਤੁਅੱਸਬ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਙ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਨਾਰੀ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੂਲ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤਨਾਉ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੀੜਾ ਤੇ ਰੋਸ ਮਈ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਚ. ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਪੱਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ, ਨਾਰੀ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਭਰਿਆ ਰੁਤਬਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ।

ਛ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਅਗਾਹ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ।

ਜ. ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਕਰੁਣਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਭਰੀ-ਪੂਰੀ ਹੈ । ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੋਂ ਗਾਫ਼ਿਲ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ, ਪੀੜਾ-ਮੋਹ ਜਾਂ ਰੁਦਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਪੀਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, "ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ", ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ**, ਪੰਨਾ 6.
2, **ਖੋਜ ਦਰਪਣ**, ਜੁਲਾਈ 1974, ਪੰਨੇ 89-95.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93.
4. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, **ਬਾਣੀ ਚੇਤਨਾ**, ਪੰਨਾ 72.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73.
6. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅਕਤੂਬਰ 1975.
7. ਉਧਰਿਤ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 74.
8. "ਜਾਣ ਪਛਾਣ", ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪੰਨੇ ੲ-ਸ.
9. "ਪ੍ਰਸੰਸਾ", ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪੰਨਾ 2.
10. "ਪ੍ਰਵੇਸ਼", ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪੰਨੇ 6-7.
11. "ਇਸ ਬਾਰੇ" ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪੰਨਾ 13.
12. ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰਤਨ, ਪੰਨਾ 176.
13. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 574.
14. "ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ", ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ. ਪੰਨੇ 349-60.
15. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨੇ 423-24.
16. "Never before had the sorrows and longings of the land of tbe Punjab found such telling expression in the delicate voice of a woman", p. 47.
17. ਭਜਨ ਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ", ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਅਪਰੈਲ-ਜੁਲਾਈ, 1956, ਪੰਨਾ 68,
18. ਉਹੀ, (ਭਾਗ 5), ਪੰਨਾ 495.
19. ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 189.
20. "ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ : ਇਕ ਅਭਿਨੰਦਨ", ਆਰਸੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, 1982, ਪੰਨਾ 26.
21. ਪੰਨੇ 32-33.
22. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 170.
23. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 114.
24. ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ, ਪੰਨਾ 18.
25. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 18-19.
26. ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ, ਪੰਨੇ 100-101.
27. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਪੰਨਾ 31.
28. ਅਸ਼ੋਕਾਚੇਤੀ, ਪੰਨਾ 29.
29. "ਜਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਮੇਲ", ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਪੰਨੇ 90-91.
30. "ਰੂਹ-ਨੈਣਾਂ-ਦਾ-ਗੀਤ", ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ, ਪੰਨਾ 81.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

31. **ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ**, ਪੰਨਾ 88.
32. **ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ**, ਪੰਨੇ 58–59.
33. **ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ**, ਪੰਨਾ 73.
34. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 58–60.
35. **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ**, ਪੰਨਾ 8.
36. **ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ**, ਪੰਨੇ 84–85.
37. "ਵਿਉਪਾਰ", ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 78–79.
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 87,
39. **ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ**, ਪੰਨੇ 61–62.
40. "ਵਚਨ", **ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ**, ਪੰਨਾ 57.
41. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, **ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ**, ਪੰਨਾ 154.
42. **ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ**, ਪੰਨਾ 24.
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.
44. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, "ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਲੋਕ ਵੇਦੀ ਅਧਿਐਨ", **ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ**, ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ, 1982.
45. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ, "ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ", **ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ**, ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ, 19(2, ਪੰਨਾ 83.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਨਾਰੀ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੌਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ :

1. **ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ ਜਗੇ**, 1943.
2. **ਪਲਕਾਂ ਓਹਲੇ**. 1944.
3. **ਅਜ਼ਲ ਤੋਂ**, 1946.
4. **ਕਾਫ਼ਲੇ**, 1947.
5. **ਸੁਪਨੇ ਸਧਰਾਂ**, 1949.
6. **ਦੋ ਰੰਗ**, 1951.
7. **ਪੰਖੇਰੂ**, 1956.
8. **ਬਣ-ਕਪਾਸੀ**, 1958.
9. **ਪੱਬੀ**, 1962.
10. **ਖਾੜੀ**, 1967.
11. **ਵੱਡ ਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ**, 1973.
12. **ਮਧਿਆਂਤਰ**, 1974.
13. **ਚੰਦਰਯੁਗ**, 1977.
14. **ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਕੀ ਨਾਤਾ**, 1985.
15. **ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ (ਚੋਣਵੀ ਕਵਿਤਾ)**, 1990.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਉੱਪਰ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ/ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਕੋਹਲੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ, ਅਜਾਇਬ ਚਿਤਰਕਾਰ, ਸ. ਨ. ਸੇਵਕ, ਓ. ਪੀ. ਗੁਪਤਾ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਹਰਬੰਸ ਚਾਹਲ, ਵਿਜੇ ਸੋਨੀ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਭਰਵੀਂ ਥੀਮ "ਪ੍ਰੇਮ" ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਿਕਾ ਅਸਫਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਜਾਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੱਠਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1] ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਰਾਇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ :

> ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਨਗਮੇ ਗਾਏ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਤੀਬਰਤਾ, ਰਸ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਭਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਰੋਮਾਂਸ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੋਂ ਉਪਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਰਪੂਰ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁਲਾਸ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ।[2]

ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੋਹਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜੀ ਐਸੀ ਕਵਿਤਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ "ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਹੈ।" ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

> ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਰਸ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਪਿਆਰ-ਭਰਪੂਰ, ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁਲਾਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।[3]

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ ਜਗੇ** ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਸੰਕੇਤਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ "ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।[4] ਇਸ ਸਮਝ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਮੁੱਖਬੰਦ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ । ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਨੇ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ[5] ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਾ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ । ਅਜਾਇਬ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਟਿੱਪਣੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

> ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਨਤੀ (ਸ਼ਾਂਤੀ) ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।[6]

ਡਾ. ਸ. ਨ. ਸੇਵਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ **ਪੱਬੀ** ਪੁਸਤਕ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ "ਇਹ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੀਆਂ ਸੁਲਝੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅੱਟੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ, ਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ-ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ, ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ, ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਕੋਮਲ ਤੇ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।"[7] ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਪਸਾਰਾਂ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਉਲਝਣਾਂ, ਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ-ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਉਲਝਣਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ-ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਡਾ. ਓ.ਪੀ. ਗੁਪਤਾ ਨੇ "ਚੰਦਰ-ਯੁਗ-ਇਕ ਅਧਿਐਨ" ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ"[8] ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਏਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ-ਅਜ਼ਲ ਤੋਂ ਤੇ ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

> ਜਗੇ—ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵੇਗ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਸਨ।[9]

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ "ਅਖੰਡ ਤੇ ਅਵੰਡ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ" ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਜੇ ਸੋਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ **ਪੱਬੀ ਤੇ ਚੰਦਰਯੁਗ**" ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ "ਮਨਚਾਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਅੰਤਰ"[10] ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ। ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ "ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੀ ਅਮਰ ਕਵਿਤਾ" ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਜੋਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਜ਼ੱਰੇ ਜ਼ੱਰੇ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਠੀਕ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਆਪ ਨੂੰ, ਇਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਬੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ, ਲੁਕਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵਿਚੋਂ ਸਾਫ ਦਿਸ ਰਹੀ ਹੈ।[11]

ਹਰਬੰਸ ਚਾਹਲ ਆਪਣੇ ਲੇਖ "ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਦਵੰਦ" ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ "ਨਿਜੀ ਆਸਾਂ, ਉਮੰਗਾਂ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ" ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਸੰਖਿਪਤ ਟਿਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਬਾਕੀ ਔਰਤ ਜ਼ਾਤੀ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪਤੀ ਰੂਪ ਮਰਦ ਤੋਂ ਕਾਮ-ਚੇਸ਼ਟਾ ਉਪਰੰਤ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਸਾਥ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰਹੀ – ਉਲਟਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।[12]

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੀਖਿਆ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮੀਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਐਸੇ ਮਿਥਿਕ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਟਿੱਪਣੀਕਾਰ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਾਠਕ ਉਸ ਉੱਪਰ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਾਵਿ ਦਾ ਹਲਕਾ ਜੇਹਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ੳ. ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅ. ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ, ਉਮੰਗਾਂ, ਬੇਬਸੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ।

ੲ. ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿਆਰ-ਭਰਪੂਰ, ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁਲਾਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸ. ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤ-ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁਲਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਗੁਆਚਣ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਮਰਦ ਪਾਸੋਂ ਕਾਮ-ਚੇਸ਼ਟਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਸਾਥ ਦੀ ਉਮੀਦ ਘਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਾਂ ਦੀ ਆਸ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਦੋ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ੳ. ਨਿਰੇ ਵਿਗੋਚੇ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸੋਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਰਜਵੇਂ ਤਜਰਬੇ, ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਇਕ ਵਸਲ ਦੇ ਵਜੂਦ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[13]

ਅ. ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੰਗ ਘੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਨਿਕਲਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਣ ਵਿਚਰੀ ਸਾਂ। ਪਰਿਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮ ਪੜਪੁਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ, ਮੈਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।[14]

ਇਹ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਭਜੋਤ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੇ ਵਿਗੋਚੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਖੁਲ੍ਹ ਨਾਲ ਭਰਿਆ-ਪੂਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਜੇਹੀ ਨਾਰੀ-ਪੀੜਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੀ ਭਾਲ ਬਿਰਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵਲਗਣਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ।

"ਪ੍ਰੀਤ-ਭਾਵਨਾ" ਪ੍ਰਭਜੋਤ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮੂਲ ਸੂਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਪੀੜਾ-ਮਈ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਸਲ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਜ਼ਬਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿ-ਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। **ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ ਜਗੇ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ **ਪਲਕਾਂ ਓਹਲੇ** ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼, ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵੀ ਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੰਗ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਿਆਂ ਭਾਵੇਂ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ-ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਂਨੰਤਰ ਇਕ ਸੁਪਨਮਈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਲਿਆ ਟਿਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਪਨਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਰਦ-ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਵਸਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਸਹਿਤ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹਰ ਆਨੰਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਸਲ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰ ਵਿਚਲੀ ਵਸਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਉਸ ਵਲੋਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਉਸ ਨੇ "ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਮੈਂ ਤੀਵੀਂ
ਤੂੰ ਪੁਰਖ ਇਕ
ਇਕ ਦੂਏ ਦੀ ਖਿੱਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਹਾਨੋਂ ਵੱਖਰੀ
ਹੋਰ ਵੀ ਲੋਚਾਂ ਨੇ
ਜਗੋਂ ਬਾਹਰੀਆਂ
ਪਰ ਨਾ ਕੋਈ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਵਿਗਸਦੀ
ਅੱਖ ਤੇਰੀ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਝਾਕਦੀ
ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ
ਇਕ ਤਮੰਨਾ ਧੜਕਦੀ ।[15]

ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੰਝੂਆਂ, ਪੀੜਾ, ਡਰ ਅਤੇ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਘੁਲਣ ਵਾਲੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ । ਉਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵਸਲ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਕਰੇ ਜਾਂ ਅਤੀਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਿਮਰਿਤੀ ਦੀ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਰ ਹੁਲਾਸਮਈ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਲ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਦੰਮ ਬੇਦੰਮ" ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਤੀਵੀਂ
ਤੂੰ ਪੁਰਖ ਇਕ
ਮਿਲ ਪਏ ਜੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚਾਣਚੱਕ
ਨੈਣ ਨੀਵੇਂ
ਪਰ ਨਾ ਪਗ ਪੁੱਟੇ ਗਏ
ਦੇਖਿਆ ਸੋਮਾ ਨਾ ਚਾਨਣ ਦਾ ਗਿਆ
ਦੰਮ ਬੇਦੰਮ
ਹੱਸਦੀ ਸਣੇ ਕੀਲੇ ਗਏ ।[16]

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਰੀ ਵਲੋਂ ਵਸਲ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ । ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਗਲੇਫ ਕੇ ਅਖੌਤੀ ਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤਨ ਮਨ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਮੇਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਨ ਮਨ ਦਾ ਸੰਗਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਮ-ਉਕਸਾਊ ਤੇ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ । ਉਸ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਇਹ ਮਿਲਣ, ਵਸਲ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪ੍ਰੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਦੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਤਨ-ਮਨ ਦੇ ਇਸ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ **ਪੱਬੀ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ "ਹੋਟਲ ਦੀ ਚੌਥੀ ਛੱਤੇ", "ਪੱਬੀ", ਅਤੇ 'ਅਣਜਾਣੇ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। "ਅਣਜਾਣੇ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਸਰੀਰਕ ਆਨੰਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਉਸ ਆਨੰਦ ਸਦਕਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਕੰਡਿਆਲੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਆਸਾਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਐਨ ਕਰੀਬ ਦਿੱਸਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲ ਵਿਚ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਜਿਹਾ ਨਿੱਘ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ "ਅਣਜਾਣੇ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਏਸ ਅਗਨ ਦੀ ਗਰਮੀ ਡਾਢੀ
ਨਸ਼ੇ ਜਿਹਾ ਇਕ ਲੋਰ
ਯਾਦ ਰਹੇ ਨਾ ਰਾਹ ਕੰਡਿਆਲੇ
ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦਿੱਸੀਆਂ ਕੋਲ।
ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਧਰਤ ਦੀ ਹੈ ਸੀ
ਤੇਰੀ ਖਿੱਚ ਪਰ ਹੋਰ
ਤੇਰੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਕੀਤੀ
ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਨਮੋਲ।[17]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜ਼ਜਬੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਹੀ ਮਹਿਬੂਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਨਾਖੁਸ਼ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮਜਬੂਰੀ-ਵਸ ਸਮਾਂ ਕੱਟ ਰਹੀ ਬੇਬਸ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਉਸ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸਰੇ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੁਲਾਸਮਈ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। "ਪੱਬੀ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿਸਮਾਨੀ ਮੇਲ ਵਿਚ ਹੰਢਾਏ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਨੀਰਸ, ਸਿੱਧੇ ਜਿਹੇ ਰਸਤੇ ਵਰਗਾ, ਚਿੱਟੇ ਕਪੜੇ ਜੇਹਾ ਜਾਂ ਸੁਲਝੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਟੀ ਅੱਟੀ ਸਮਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ "ਜੀਣਾ"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਉਸ ਨੂੰ "ਬਿਨਾਂ ਬਹਾਨੇ ਜੀਵੀ ਜਾਣ" ਜੇਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਸਰਕਦੀ ਹੋਈ ਉਹ "ਪੱਬੀ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਹੁਣ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੋਵੇਂ ਸਮ ਦਿਸਦੇ
ਜਾਂ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਜਿੰਦ ਨਾ ਖੁਭਦੀ
ਬਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬੁਲ੍ਹੀਆ ਅੰਦਰ
ਇਕ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਰੜਕਣ ਚੁੱਭਦੀ।[18]

ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਲਾਸਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾ ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਆਖਦੀ ਹੈ :

ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ
ਮਰ ਜਾਵਣ ਦੀਆਂ
ਐਵੇਂ ਗੱਲਾਂ
ਇਸ ਹਿਕੜੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਤਲ ਵਿਚ
ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਉਠਦੀਆਂ
ਭਾਵਕ ਛੱਲਾਂ।[19]

ਵਸਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤ੍ਹੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਭਟਕਣਾ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸੱਖਣੇਪਨ, ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੁਲਝੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅੱਟੀ ਜੇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨੀਸਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਤੀ, ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ "ਉਤੇਜਨਾ, ਪਰਾਪਤੀ, ਭਟਕਣਾ" ਵਿਚ ਉਹ "ਪ੍ਰਾਪਤੀ" ਨੂੰ ਅਡੋਲ, ਅਹਿਲ, ਇਕਸਾਰ, ਟਿਕਾਉ ਭਰਪੂਰ, ਅਕੇਵਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਰਹਿਤ ਦੱਸਦੀ ਹੋਈ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਹਰ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ
ਹੈ ਬੇਬਸੀ
ਕਿੱਥੇ ਖੁਸ਼ੀ
ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਭਟਕਣਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਭਟਕਾ ਰਹੀ
ਹਰ ਕਦਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
ਦੂਜੇ ਕਦਮ ਨੂੰ ਜਿੰਦ ਤਾਂਘਦੀ
ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਹੀ
ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਔੜ ਹੈ ।[20]

ਇੰਜ ਉਹ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਣ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਾਥ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮੇਲ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਜਿਸਮਾਨੀ ਮੇਲ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ, ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਣ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੱਖਣੇਪਨ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪਤੀ ਉੱਪਰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਰਤਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੋਈ "ਸਰਾਪ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਰਦ ਕਰ ਜਾਣਿਆ
ਮਰਦ
ਜੋ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ
ਉਵੇਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਨੂੰ
ਪਰ ਅਚਾਨਕ
ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਕਿ ਪਿਆਰ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਕੂੰਦ
ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰਦੀ
ਤੂੰ ਪਤੀ, ਮਾਲਕ ਤੇ ਸਵਾਮੀ
ਬਣ ਗਿਆ ਸੈਂ
ਤੇ ਮੈਂ...?[21]

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੂੰ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਡੋਲਨ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਨਾਉ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਨਾਉ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਾਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਕੀ ਨਾਤਾ** ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ । ਇਸ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ "ਦਿਮਾਗੀ ਆਯਾਸ਼ੀ", "ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ", ਫਰੇਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ",

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ਭਰਿਆ ਕਟੋਰਾ", "ਫਿਰ" ਅਤੇ "ਸੁਪਨਾ ਮਰ ਗਿਆ" ਆਦਿ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਰੀ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਪੀੜਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ **ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਕੀ ਨਾਤਾ** ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਤੋਂ ਪਤੀ/ਮਾਲਕ/ਸਵਾਮੀ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹਕੀਕਤ ਤਕ ਅਪੜੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਵਧੀਕੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਤਿੜਕਣ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਘੱਟ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਭਟਕਣਾ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁਲਾਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੀੜਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਸਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ **ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਕੀ ਨਾਤਾ** ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੇ ਬਾਲ ਦੀ ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਭਰਿਆ, ਸੰਗਾਊ ਤੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਥ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ, ਬੰਧਨਾਂ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਬਲਕਿ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਲ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਨਿਡਰ, ਗੰਭੀਰ ਦ੍ਰਿੜ, ਅਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਰੁਮਾਂਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਅੱਜ ਨਾ ਵੱਸੋ ਬਦਲੋ
ਤੁਸੀ ਗ਼ਮ ਦੇ ਜਾਏ
ਅੱਜ ਨਾ ਰੋਵੋ ਅੱਖੀਓ
ਮੈਂ ਦੀਪ ਜਗਾਏ
ਸਿਸਕੋ ਨਾ ਅੱਜ ਦਰਦ ਪੀੜ
ਮੇਰੇ ਕੰਬਦੇ ਪਏ ਪ੍ਰਾਣ
ਛਿੜੋ ਨਾ ਅੱਜ ਨੀ ਕੰਬਣੀਓ
ਮੈਨੂੰ ਗੀਤ ਦਿਓ ਇਕ ਗਾਣ...[22]

ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਉੱਪਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਵੇਗ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਿੰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤਿ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਸੱਚੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ ਜਗੇ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ "ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੰਨਿਆ" ਤੇ "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁੜੀ" ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਰੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁੜੀ" ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਸਮਾ ਹੁਣ ਆਇਆ ਬਿਪਤਾ ਝਾਗਣੇ ਦਾ
ਕੁੜੀ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰ ਪੈਸੀ।
ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਭੁਜਣਾ ਰਿਹਾ ਇਕ ਪਾਸੇ
ਉਹ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤੇ ਮਰ ਵੈਸੀ।[23]

ਦੂਸਰਾ ਨੁਕਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਵਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਮੇਲ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਤੇ ਹੁਲਾਸਮਈ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਮੇਲ ਦੇ ਆਨੰਦ ਤੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਲਝਣਾਂ, ਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ-ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ, ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਿਆਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਆਨੰਦਮਈ ਸਿਖਰ ਉਪਰ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। "ਸਿਖਰ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ
ਤੇ ਇਹ ਪਲ ਸੱਜਣਾ
ਫੇਰ ਨਾ ਆਉਣਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਦੇ ਨਾ ਲਭਣਾ
... ...
ਕੀ ਜਾਣਾ ਕਿ ਫੇਰ ਕਦੇ ਮੈਂ
ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਸ ਤੀਖਣਤਾ ਨੂੰ
ਛੋਹਾਂ ਕਿ ਨਾ ਛੋਹਾਂ
ਸ਼ਾਇਦ ਫੇਰ ਕਦੇ ਮੈਂ ਐਨੀ
ਪਿਆਰ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵਾਂ ?[24]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ "ਕਲ੍ਹ, ਜਿਉਂ ਰਾਤ ਅਮਾਵਸ ਕਾਲੀ" ਰਾਹੀਂ ਭਵਿਖਮੁਖੀ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕਰਦੀ/ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ ਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਸਿਖ਼ਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਵਸਲ-ਆਨੰਦ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਗਪਗ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਮੇਲ ਉੱਪਰ ਉਸਰੇ ਇਸ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਦੀਵੀ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਸੀਨ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੌੜੇ ਹਿੱਤਾਂ, ਨਿੱਜੀ ਲੋੜਾਂ, ਥੋੜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। "ਨਿਰੰਤਰ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਮੈਂ ਵੀ ਮਾਦੇ ਦਾ ਇਕ ਕਿਣਕਾ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੂੰਦ ਸਵਾਂਤ ਦਾ ਟੇਪਾ
ਇਕ ਸਿੱਪੀ ਦੇ ਨੈਣੀ ਡੁਬਿਆ
ਹਉਮੇ ਦੀ ਖੁਭਣ ਵਿਚ ਖੁਭਿਆ
ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕੈਦੀ
ਇਹ ਜੀਵਨ ਜੋ ਹੱਥ ਨਾ ਸਾਡੇ
ਇਹ ਜੀਵਨ ਜੋ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ
ਅਣਡਿੱਠੀ ਅਣਜਾਣੀ ਸੋਝੀ
ਅੰਤ ਟਿਕਾ ਦੀ
ਸਦਾ ਵਹਾ ਦੀ।[25]

ਜਿਸਮਾਨੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਉਤੇਜਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੜਾਅ ਉਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨੀਰਸਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਅੱਟੀ ਭਾਵ ਬੇਸੁਆਦ ਤੇ ਬੇਰਸ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਿਬੂਬ ਬਣਿਆ ਪਤੀ ਜਦੋਂ ਪਤੀ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੀਖਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੁਖ-ਅਰਾਮ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ-ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਭਟਕਣਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਧੂਰੇਪਣ ਤੇ ਖਾਲੀਖਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ "ਅਜਨਬੀ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਕਈ ਵਾਰ ਤਨ ਮਿਲ ਜਾਣ ਵੀ
ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਵੀ
ਮਨ ਫੇਰ ਵੀ ਨੇ ਭਟਕਦੇ[26]

ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਤਨ-ਮਨ ਦੀ ਦ੍ਵੈਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਵੈਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਭਟਕਣ ਤੇ ਸਹਿਕਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ:

ਜਾਮ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦਾ
ਲਬਰੇਜ਼ ਹੋਇਆ ਨਾ ਕਦੀ
ਮੈਂ ਅੰਤ ਛੋਹਿਆ ਨਾ ਕਦੀ
ਅੱਧਵਾਟ ਸਹਿਕਦੀ ਰਹੀ
ਬੇਅਰਥ ਮਹਿਕਦੀ ਰਹੀ।[27]

"ਵੱਡ ਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ" ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਨੇ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਦ੍ਵੈਤ ਜਾਂ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਦਾਸੀਨ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੋੜੇ, ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ, ਪਰਿਪਾਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰੇ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੇ ਪਸ਼ੂਪੁਣੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਜੰਗਲ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਮਨੁੱਖ ਅਜੇ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਕੇ
ਉਭਰਿਆ ਨਹੀਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਉਸ ਦਾ ਪਸ਼ੂਪੁਣਾ
ਅਜੇ ਨਿਬੜਿਆ ਨਹੀਂ
ਜੰਗਲ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ
ਅਜੇ ਓਹਦੇ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਹੈ
ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੇ ਉਜਾੜ ਵਿਚ
ਇੱਜੜ ਹੀ ਉਸਾਰੂ ਹੈ।[28]

ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪਨਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਗ ਕਿਸੇ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ "ਡਿਉੜਾ" ਵਿਚਾਰਣਯੋਗ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤਾ/ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦੀਵਾ ਜਗਿਆ/ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤੱਤ ਪਛਾਤਾ/ਜਿਸ ਦੀ ਸੂਝ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਤਕੇ/ਲਗਨ ਲਗਾਈ/ਉਸ ਦੇ ਮਨ-ਕਰਮ ਦੀ ਜੱਗ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ।"[29] ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਐਸੀ ਸੋਚ ਜਿਹੜੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਲਫ਼ਜ਼ "ਤੀਵੀਂ" ਅਤੇ "ਮਨੁੱਖ" ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੋਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤੀਵੀਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋੜਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਜੋਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਭਰਪੂਰ, ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਹੁਲਾਸ ਤੇ ਉਤੇਜਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਟਕਣ ਤੇ ਸੱਖਣੇਪਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਰੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਨਾਉਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ **ਚੰਦਰਯੁਗ** ਅਤੇ **ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਕੀ ਨਾਤਾ** ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। **ਚੰਦਰਯੁਗ** ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀ ਕਵਿਤਾ "ਤਰਲ ਸ਼ੀਸ਼ਾ" ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਮਰ ਨਾਲ ਵਿਕਸੀ ਸਿਆਣਪ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ 'ਲਚਕ ਦੇ ਗਾਇਬ ਹੋਣ, ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਬਲ ਦੇ ਘਟਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਰ-ਭੁਰੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੀੜਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ: "ਪਰ ਹਾਏ! ਹੁਣ ਅੰਗਾਂ ਅੰਦਰ/ਲਚਕ ਨਹੀਂ ਨਾ...।" ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ "ਹੁਨਾਲ ਸਿਆਲ" ਵਿਚ ਉਹ ਤਨ ਤੋਂ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਝੜਣ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮੌਨ ਧਾਰਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਏਨਾ ਤੀਬਰ ਤੀਖਣ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਆ ਕੇ ਉਸ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ "ਬਾਂਦਰ ਦਾ ਵਿਰਸਾ" ਕਿਉਂ ਆਖਦੀ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ **ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਕੀ ਨਾਤਾ** ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋਬਨ ਦੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਢਲਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਹੂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਤੀਖਣ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ । ਸਵਾਮੀ, ਮਾਲਕ ਤੇ ਪਤੀ ਬਣਿਆ ਮਹਿਬੂਬ ਜਦੋਂ "ਦਿਮਾਗੀ ਆਯਾਸ਼ੀ" ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁਢਾਪੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪੀੜਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਨੇਹ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਜੇਹਾ ਤੁਸੱਵੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾੜਾ, ਸ਼ਰੀਕਾ, ਸੰਤਾਪ, ਤਸੀਹੇ, ਪੀੜਾ, ਕਸ਼ਟ, ਕੱਕਰ, ਕੋਹਰਾ ਤੇ ਸਰਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਿਥੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਬਾਹਕੁਨ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਚੌਂਕਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਉਪਰ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਭਜੋਤ "ਦਿਮਾਗੀ ਅਯਾਸ਼ੀ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਉਹ ਤਾਂ ਅਜੇ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੈ
ਸਵੇਰੇ ਯੋਗਾ, ਸ਼ਾਮੀ ਸੈਰ
ਰੰਗੀਨ ਰਸਾਲਿਆਂ 'ਚੋਂ
ਮੁਸ਼ਕੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ
ਇਕ ਨਿਗੂਣਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ
ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ
ਕੁਝ ਵੀ ਤੇ ਵਿਵਰਜਤ ਨਹੀਂ
ਦਿਮਾਗੀ ਆਯਾਸ਼ੀ
ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ
ਭਿਆਨਕ ਰੋਗ ਹੈ ।[30]

ਮਰਦ ਦੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਮਹਿਬੂਬ, ਮਹਿਬੂਬ ਤੋਂ ਫਿਰ ਪਤੀ ਤਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਅੱਪੜਨ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਤਨਾਉ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੀੜ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ । ਤਨਾਉ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਸਹਿਜ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ । ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਰੀ "ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਸ਼ਾਇਦ
ਮੈਂ ਵੀ ਤੀਵੀਂ ਬਣ ਕੇ
ਤੈਨੂੰ ਦਗਾ ਦਿਤਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਧ੍ਰੋਹ ਕਮਾਇਆ
ਕੁਝ ਕੁਝ
ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ
ਤੇਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਿੜ ਵਿਚ
ਕਦਮ ਪਾਇਆ
ਪਰ
ਇਹ ਮੇਰਾ ਸੱਚ ਹੈ
ਤੇ ਦੂਜਾ, ਤੇਰਾ
ਦੋਵੇਂ ਅਧੂਰੇ ਹਨ
ਪਰ ਅਟੱਲ ਹਨ
ਬੁੱਧੀ ਦੀ
ਭਟਕੀ ਹੋਈ ਛੱਲ ਹਨ ।[31]

ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੀੜਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ "ਫਰੇਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ" ਅਤੇ "ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ" ਵਿਚੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਪੀੜਿਤ ਤੇ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਕ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਪਰਖ ਤੇ ਪਛਾਣ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਢਵਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਖ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਡਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੀ ਛਾਪ ਦਿਸਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ "ਫਰੇਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਹੁਣ ਮੈਂ
ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ
ਜੋ ਤੂੰ ਫਰੇਮ ਵਿਚ ਲਾਈ ਸੀ
ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗ
ਤੂੰ ਆਪ ਪਰਖ ਕੇ
ਉਸ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਭਰੇ ਸਨ
ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚੌਖਟਾ ਲਗਾ
ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ
ਸੁੰਨੀ ਦੀਵਾਰ ਸਜਾਈ ਸੀ ।[32]

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਰੇਮ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਇਸ ਫਰੇਮ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸਰਕਦੀ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਸਦਕਾ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧੁੰਦ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਅਗਾਂਹ ਸਰਕਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਲ੍ਹੜ, ਅਨਜਾਣ, ਭਾਵੁਕ, ਅਨਪੜ੍ਹ, ਬੇਅਕਲ, ਫੂਹੜ ਤੀਵੀਂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਕਸ ਖਿਆਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਮਾਨਵ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਜਾਤ ਹਾਂ
ਪਰ ਮਨੁਖ ਹਾਂ
ਧੀ, ਤੀਵੀਂ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਮਾਂ ਵੀ
ਪਰ ਮਨੁਖ ਹਾਂ।[33]

ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਮੁੱਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ "ਲਛਮਣ ਰੇਖਾ ਛਡ ਕੇ ਸੀਤਾ ਵਾਂਗ ਪਛਤਾਏਂਗੀ" ਧਮਕੀ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜਾਗ ਚੁੱਕੀ ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੀ-ਤ੍ਰਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੀਵਾਰ ਉੱਪਰ ਲਟਕੀ ਜਾਂ ਮਰਦ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਉੱਪਰ ਪਟਕੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਿਸੇ-ਪਿਟੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ
ਟੱਪ ਆਈ ਹਾਂ
ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ
ਆਪ ਤਪਾਂ
ਤੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਤਪਾਵਾਂ
ਏਉਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ
ਜਗਤ ਸਾਵਾਂ।[34]

ਨਾਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੇ ਅਸਾਵੇਂ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਨਕਾਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਵੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬੇਸੂਝ ਰੱਖਣਾ ਲੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸਟੈਪਲ ਅਤੇ ਫੈਵੀਕੋਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਚਾਹਿਆ ਸੀ
ਕਿ ਮੈਂ ਸਦਾ
ਅੱਧ ਜ਼ਿੰਦਾ, ਅੱਧ ਮੁਰਦਾ
ਤੜਪਦੀ ਰਹਾਂ
ਤੇ ਸੀਅ ਨਾ ਕਰਾਂ ।[35]

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਦੇਹਭਾਵੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਦਬਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅੱਖ ਥਾਣੀ ਦਿਸਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਿਸੇ-ਪਿਟੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਸਮਾਜ ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹਨ :

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ
ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਖਦੀਆਂ
ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਸੀ
ਕੁਝ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਿਹੇ ਨਖਸ਼ਿਖ
ਦਿਸ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਮੈਨੂੰ
ਤੁਸਾਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਪਲਕਾਂ
ਚਿਪਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ
ਫੈਵੀਕੋਲ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ।[36]

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਹੀ "ਭਰਿਆ ਕਟੋਰਾ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ "ਕਿ ਮੇਰੀ ਪੀਂਘ/ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਸੀ/ਤੇ ਡੋਰ/ਇਕ ਛਲਣਾ" ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ "ਵਹੀ ਖਾਤਾ" ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਹੌਕਿਆਂ, ਹਾਵਿਆਂ ਤੇ ਕਸਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਂਨੰਤਰ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਿਰਜੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਬਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁਰ ਲਲਕਾਰ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਬੋਧ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਾਂਗ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਕੌਣ ਹੋ,
ਕੌਣ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ?
ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਮੇਰੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ
ਵਰਤਿਆ।[37]

ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸੋਝੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨਾਰੀ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹ ਕੇ, ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਚਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਹਉਂ ਨੂੰ ਜਿਊ ਰਹੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਵੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਬੋਧ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਹਿਬੂਬ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਾਥੀ/ਮਹਿਬੂਬ ਬਣਨ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਟੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :

ੳ. ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਰੀ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅ. ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ, ਉਮੰਗਾਂ ਬੇਬਸੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਪੀੜਾ-ਮਈ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੇ ਹੁਲਾਸਮਈ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਮੇਲ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਗਲੇਫ਼ ਕੇ ਅਖੌਤੀ ਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਰੂਪ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਮੇਲ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ੲ. ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਹੀ ਮਹਿਬੂਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਨਾਖੁਸ਼ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮਜਬੂਰੀ ਵਸ ਸਮਾਂ ਕੱਟ ਰਹੀ ਬੇਬਸ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਉਸ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਸ. ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਮੇਲ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਰੱਖਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਇਕ ਸੁਪਨਮਈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਪਨਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਖਲੋਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਉਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲ, ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਟਕਣ ਉਸ ਵਕਤ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਤੀ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਉਤੇਜਨਾ-ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਲਝੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਅੱਟੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੱਖਣੇਪਨ, ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਘੱਟ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਪੀੜਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਕ. ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਆਹ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਰਸ-ਕਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਣਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੁਲਾਸਮਈ ਤੇ ਆਸਾਂ-ਭਰਪੂਰ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਦੀ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਰੀ ਜਿਸਮਾਨਾ ਮੇਲ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰਤਾ ਸੰਗ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤਨਾਉ-ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਤਨਾਉ-ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਤਨਾਉ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਖ. ਬਾਲ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਪੜਦੀ ਅਤੇ ਪੀੜਿਤ ਤੇ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੀੜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੋਬਨ ਦਾ ਢਲਣਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਬੇਮੁਖਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਥਸਾ ਵਿਚ ਮਹਿਬੂਬ ਫਿਰ ਪਤੀ, ਸਵਾਮੀ ਜਾਂ ਮਾਲਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ, ਮਾਲਕ ਤੇ ਪਤੀ ਬਣਿਆਂ ਮਹਿਬੂਬ ਜਦੋਂ "ਦਿਮਾਗੀ ਆਯਾਸ਼ੀ" ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁਢਾਪੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਨੇਹ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਜਿਹਾ ਤੁਸੱਵੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾੜਾ, ਸ਼ਰੀਕਾ, ਸੰਤਾਪ, ਤਸੀਹੇ ਅਤੇ ਪੀੜਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਨਾਉ ਤੇ ਪੀੜਾ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਤਰਕ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਇਸ ਤਨਾਉਪੂਰਣ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਰਿਯਾਦਾ-ਮੂਲਕ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਦਰੋਹਭਾਵੀ ਰਵੱਈਆ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਘਿਸੇ-ਪਿਟੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਹਰ ਮੁੱਲ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. "She does not deal with the problem of unfulfilled love. The love in her does not have to contend with social conventions and compulsions whose iniquily is all along patent. The problem she takes up is that of love that fades, inevitably and inexorably, with the march of time, with the passing of youth whether physical or emotional."—"New Sensibility in Panjabi Poetry," (unpublished research paper), p. 8.
2. ਪੰਨਾ 310.
3. **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ), ਪੰਨਾ 48.
4. ਪੰਨਾ 9.
5. "In her poetry echoes the voice of the woman of today. The mo ern eve has emancipated herself from the shackles of social conventi ɔns She is now on the road to achieving the equality of sexes"—(typed research paper), p. 3.
6. ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਜ਼ੀਰਾ ਵਲੋਂ 18-12-1988 ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਪੰਨਾ 4.
7. **ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ**, ਦਸੰਬਰ 87, ਪੰਨਾ 6.
8. ਉਹੀ, ਜੂਨ 78, ਪੰਨਾ 12.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6.
10. ਉਹੀ, ਜੂਨ 80, ਪੰਨਾ 7.
11. ਉਹੀ, ਮਈ 78, ਪੰਨਾ 12.
12. **ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ**, ਫਰਵਰੀ 1990, ਪੰਨਾ 7.
13. **ਮਧਿਆਂਤਰ**, ਪੰਨੇ 23-24.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25.
15. **ਪੱਬੀ**, ਪੰਨਾ 38.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32.
21. **ਚੰਦਰ ਯੁਗ**, ਪੰਨੇ 66-67.
22. **ਮਾਧਿਅੰਤਰ**, ਪੰਨਾ 10.
23. **ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ ਜਗੇ**, ਪੰਨਾ 36.
24. **ਪੱਬੀ**, ਪੰਨੇ 25-26.
25. **ਖਾੜੀ**, ਪੰਨਾ 20.
26. **ਵੱਡਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ**, ਪੰਨਾ 54.
27, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 55,
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47.
30. **ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਕੀ ਨਾਤਾ**, ਪੰਨਾ 43.
31. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 52-53.
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54,
33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 55.
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56.
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57.
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58.
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਿਹ **ਕਾਤਰਾਂ** ਉੱਨੀ ਸੌ ਸਤੱਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਜਿਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੌਲਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਕਾਤਰਾਂ, 1977.

ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ, 1982.

ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ, 1988.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਿਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਿਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ (ਭੂਮਿਕਾ), ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ (ਨਾਗਮਣੀ) ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ** ਅਤੇ **ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ** ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰਿਵਿਊ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ **ਅਜੀਤ**, **ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ**, **ਤਸਵੀਰ**, **ਆਰਸੀ**, **ਅਕਸ**, **ਪਾਰਸਮਣੀ**, **ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ**, **ਸਮਦਰਸ਼ੀ**, **ਜਨ ਸਾਹਿਤ** ਅਤੇ **ਲੋਅ** ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਲਗਭਗ ਹਰ ਚੰਗੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਅਤੇ ਗਿਣਵੇਂ ਚੁਣਵੇਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੌਲਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਰਿਵਿਊਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਰਿਵਿਊ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਮਸਕਾਰ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਅਤੇ ਲਾਗ ਜਾਂ ਲਗਾਓ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚਰਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁਝ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਚਿੰਤਕ/ਕਵੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਛਾਣਿਆਂ ਬਲਕਿ ਉਸਦੀ ਸਰਾਹਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਹੈ। ਡਾ. ਨੇਕੀ ਨੇ **ਕਾਤਰਾਂ** ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ "ਨੰਗਾ ਸੱਚ" ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਮੁੱਲਵਾਨ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਇਹ ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਹੁੰਦਰੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਚਿਚਲਾਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਹ ਮਮਤਾ ਨੇ ਸੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਵਿਆਪਕ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ।[1]

ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤੇ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੰਜੀ-ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ "ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਹੁੰਦਰੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਚਿਚਲਾਟ" "ਸੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ" ਅਤੇ "ਵਿਆਪਕ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ" ਆਦਿ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ :

ੳ. ਨਾਰੀ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੁੰਦਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅ. ਇਸ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਉਭਾਸਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਪਰ ਕਵਿੱਤਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਹੁੰਦਰੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ੲ. ਇਹ ਨਹੁੰਦਰੇ ਜਜ਼ਬੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਜਾਂ ਵੇਦਨਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਆਪਕ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹਨ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। 1977 ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਵਿਊਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਿੰਦਰਜੀਤ, ਜਸਵੰਤ-ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਇਕਬਾਲ ਦੀਪ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਕੌਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ **ਕਾਤਰਾਂ** ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ੳ. 'ਕਾਤਰਾਂ' ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਵਿਲਕਣੀ ਅੱਖਰ-ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਲਕਣੀ ਉਸ ਨਾਰੀ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੂੰ ਦੇ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਪਸੀਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।[2]

ਅ. ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਆਪਣੇ ਪਲੇਠੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਕਾਤਰਾਂ** ਰਾਹੀਂ ਤਿੜਕੀ ਤਿੜਕੀ ਔਰਤ ਦੀ ਖੰਡਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਕਿਰਨਾਵੀਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਊਂਦੇ ਪਲ ਪਕੜਦੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਢੋਂਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੀਰ ਕੂ ਜਿੰਨੀ ਨੂੰ ਮਾਂ ਜਿੱਥੇ ਲਾਏ ਉਹ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਉਹ ਖਿਡੌਣੇ ਤੋਂ ਵਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।[3]

ੲ. ਇਸ ਪੁਸਤਕ **ਕਾਤਰਾਂ** ਦੇ 110 ਪੰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਲੇਖਿਕਾਂ ਦੀਆਂ 36 ਕਵਿਤਾਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਤੈਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ... ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਭਰਵਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਸੁਰ ਉਚੇਰੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।[4]

ਸ. ਡਾ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਾਤਰਾਂ' ਤਿੜਕੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦੀ ਖੰਡਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਕਿਰਨਾਵੀਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਚੰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ ਹਨ।[5]

ਹ. ਕਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਤਰ ਸਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ: ਜੋ ਗੱਲ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਜੀ ਨੇ ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ ਆਖੀ ਹੈ ਉਹ ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ। ਕਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਇਕ ਹਕ ਹੈ, ਤਰਲਾ ਹੈ, 'ਨਾ ਮਿਲੇ' ਦਾ ਵੱਡਾ ਗਿਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਵੀ ਮਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਾ, ਸਗੋਂ ਅੰਗੜਾਈ ਭਰਵਾਂ ਬਲਵਾਨ ਹੈ।[6]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ **ਕਾਤਰਾਂ** ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ "ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਹੁੰਦਰੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਚਿਰਲਾਟ" ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਨੂੰ "ਤਿੜਕੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤਿੜਕੀ ਔਰਤ ਦੀ ਖੰਡਿਤ ਅਵਸਥਾ" ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਉਂਜ ਹੀ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਅਧਿਏਤਾ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ "ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਦਾ ਉਭਰਵਾਂ ਵਰਣਨ ਤੇ ਆਤਮ-ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸੁਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ", ਉਥੇ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ "ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਾਗੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਅੰਗੜਾਈ" ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿਥੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਵਲੋਂ ਕਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਟਿੱਪਣੀ (ੳ) ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਗਹਿਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਿ "ਇਹ ਵਿਲਕਣੀ ਉਸ ਨਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੂੰ ਦੇ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਵਿਚ ਪਸੀਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ" ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ "ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ" ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

> ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦ ਬੱਜਰ ਕਪਾਟਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਹੀ ਹਿਲਾ ਸਕੀਆਂ ਹਨ। ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਝੀਥ ਥਾਣੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕਮਾਇਆ ਹੈ ਆਪਣੇ ਲਈ। ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੁੰਮਸ ਹੈ। ਅਜੇ ਲਗਾਤਾਰ, ਪੱਕੇ ਸਿਰੜ ਨਾਲ, ਲਗਨ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਧ ਉਪਰ ਤੁਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਏਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੂਰ ਪੈਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਸਦੀ ਜਿੰਨਾ ਵਕਤ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਤਾਂ ਵੀ ਬੰਦੀਛੋੜ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜੋਗ ਹੈ।[7]

ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਾਰੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਸਾਂਝੇ ਜਿਹੇ ਸੂਤਰ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਭਵਿਖਾਰਥੀ ਦਿਸ਼ਾ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਹੈ, "ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਰੜ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਧ ਉੱਪਰ ਤੁਰੇ ਰਹਿਣ ਦਾ।" ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਗਤ ਵੀ ਇਸ ਇਕੱਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ "ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਆਗਮਨ" ਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸੂਤਰ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਨੇ **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਮਿਥਕੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ" ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ "ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਇਕਲੌਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਯੂਸੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਮੂਹਿਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲ ਵਿਚ, ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਜਿਹੀ ਮਿਥਕੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ 'ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਪਨ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਉਤਰ ਗਈ"[8] ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪੁਸਤਕ **ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ** ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬੱਝਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ (integrated vie)w ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ, "ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀ" ਅਤੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਪੀੜਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੇਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[9]

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤੀਕ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਟਿੱਪਣੀਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੇਰ ਫੇਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੀਆਂ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਸਤਕ **ਕਾਤਰਾਂ** ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਲਗਭਗ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਤੀਕ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਹਾਂਦ੍ਰਿਸ਼, ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (vision of life) ਅਤੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਰੂਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (vision of form) ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬੱਝਵੀਂ ਰਾਇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਇਕ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ'[10] ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤ ਜਾਂ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਉਸਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ** ਵਿਚ ਇਕ "ਮੇਰਾ ਇੰਟਰਵਿਊ" ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੁੱਲਵਾਨ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦਮ ਘੁਟਵੇਂ ਚੌਗਿਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਸਰੇ ਹੋਏ ਦਮਨਸ਼ੀਲ ਮੁੱਲਾਂ ਵੱਲ ਭਰਵੇਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ੳ. ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਜਾਏ, ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੁਤਬੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਏ ਪਰ ਸਾਡਾ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵੱਈਆ ਅਜੇ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਕੇਵਲ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਇਕੋ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਮਿੱਤਰਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਲਈ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਵਿਆਪਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਵਾ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ੈਅ ਸਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਜਾਂ ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਕੰਮ। ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ।[11]

ਅ. ਅਜੀਬ ਹੁੰਮਸ ਸੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ। ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਕਾਤਰਾਂ' ਕਵਿਤਾ (ਪਹਿਲੀ) ਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਵਿਆਪਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਕੱਤਰ ਮਾਤਰ ਈ ਏ। ਜਿੰਨੀ ਚਾਹੇ ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਲਉ ਜਿਵੇਂ ਜੀਅ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਲਉ। ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਟਾਕੀ ਵਾਂਗ ਗੰਢ ਲਉ, ਸੁਹਣੇ ਨਮੂਨੇ ਵਾਂਗ ਸਜਾ ਲਉ।[12]

ੲ. ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਣਾਉ ਨੂੰ, ਮੇਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ, ਮੇਰੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹੁੰਮਸ ਨੂੰ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ।[13]

ਸ. ਇਸਤ੍ਰੀ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਅਜੀਬ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਨਾਚਾਰ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੀ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਕਹਿ ਲਉ। ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਕਹਿ ਲਉ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਰਜ਼ੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਲਉ, ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ। ਤੇ, ਇਹੀ ਗੱਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਬਾਰੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੋਹੜੇ, ਨਿਗੂਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਪਹਿਲਾਂ। ਮੇਰੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੋਣ... ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਂ-ਮੁਖ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ, ਇਕ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹਵਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪੀੜ ਵੀ।[14]

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਿਸਟਮ, ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸੋਮਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨੀ-ਮੂਲਕ ਵੇਰਵੇ ਆਖ ਕੇ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ/ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ/ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੋਂ ਵਿਜੋਗ ਲੈਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਲੇਖਕ/ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚਾਲੇ ਅਨੁਪਾਤੀ ਸੰਬੰਧ ਮਿਥਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ/ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਕਲਪਿਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ/ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਘਟਾਅ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗੁਮਰਾਹ-ਕੁਨ ਸਿੱਟੇ ਹੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਦ-ਸੰਸਾਰ (close world) ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੇ ਅਣਗੌਲੇ ਤੇ ਅਣਘੋਖੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਧਾਰਣਾ-ਤਹਿਤ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸੂਤਰ ਨਿਤਾਰਣੇ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ :

ੳ. ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵੱਈਆ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਵੱਈਏ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਇਕਾਂਗੀ ਵੇਖਣ ਦੀ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਮਸ਼ੂਕ, ਰਖੇਲ ਜਾਂ ਕਾਮ-ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ

ਅ. ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਔਰਤ ਲਈ ਮਾਹੌਲ ਖੁਸ਼ਗੁਆਰ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਊਜਾਂ ਤੇ ਦੂਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਹਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਵਤੀਰਾ ਹੀ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ੲ. ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਭਿਆਰਕ ਹਵਾ ਨੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਮਸ ਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ. ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਵਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਲਈ ਹੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਰ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਸੰਕਟ ਤੇ ਤਨਾਉ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੇਖਿਕਾ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕੱਢੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਉੱਪਰ ਅਰੋਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ-ਦਾਇਰਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਾਂ। ਅਸੀ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੰਗ ਦੀ ਇਸ਼ਕੀਆ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਯਾਦ, ਮੇਲ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਮੇਲ ਦਾ ਆਨੰਦ, ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਤੜਪ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਇਕ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ-ਦੁਆਲੇ ਪੱਸਰੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਪਕੜਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਦਰਭ-ਰਹਿਤ ਸਾਮਾਨਯ ਨਾਰੀ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰੁਖ ਘੱਟ ਤੋਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਜੀਊ ਰਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੁਆਲੇ ਉਲੀਕੀ ਤਨਾਉ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਜ਼ਹੀਨ ਔਰਤ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਦਰਭ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਵੀ। ਇੰਜ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਜਿਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪਕੜਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਕੁ ਸਥਾਪਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਕਾਤਰਾਂ** ਦੇ ਮੁੱਖਬੰਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿਕ ਟਿੱਪਣੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਕ ਸੂਲੀ-ਚੜ੍ਹੇ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ—ਇਕ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਸੱਚ—ਵਰ ਤੇ ਸਰਾਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬਿਖ, ਭੋਗ ਤੇ ਅਭੋਗ, ਨੇਮ ਤੇ ਅਨੇਮ, ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ, ਇਕੋ ਵਕਤ ਜਿਊਂਦੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।"[15] ਇਕ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਜ਼ਹੀਨ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪੱਸਰੇ ਦੂਸ਼ਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਹੁੰਮਸ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਮੂਹਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਲ ਪਲ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਨਾਉ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮਾਹੌਲ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਨਵੇਕਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਅਨਾਚਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ। ਪਤੀ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਨਿਰਾਦਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ, ਬੱਚੇ ਜੰਮਣ ਤੇ ਪਾਲਣ, ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਫਰਮਾਬਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਧਰਮ ਸਮਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਨਾਇਨਸਾਫੀ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਦਿਨ-ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਨਾਰੀ ਪਾਸ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਰੇ-ਤੀਹਰੇ ਦਬਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਜੀ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ ਲਈ, ਗਿੱਲ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਵੁਕਤਾ (ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੇਬਸੀ ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਹੁੰਮਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਵੀ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਆਪਣੀ ਇਸ ਬੇਬਸੀ ਵਿਚੋਂ ਭਟਕਣਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੈੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ ਨਾਰੀ ਦਾ ਜੀਊਣਾ ਦੁਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦੋਹਰੇ-ਤੀਹਰੇ ਦਬਾਵਾਂ ਹੇਠ ਪੀਸਦੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਕਟਮਈ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਸ ਕਵਿਤਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆਂ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਤੁਹਮਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਚੌਗਿਰਦੇ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਕਾਤਰਾਂ** ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸ "ਭੇਦ" ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਕਦੀਮੀ ਭੇਦ
ਜੋ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ
ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਮਿਟਾਵੇਗਾ ? [16]

ਔਰਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸੁਰ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਅਖ਼ੀਰ ਆ ਹੀ ਜਾਏਗਾ
ਨਾਰੀ 'ਤੇ ਇਤਕਾਦ
ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਊਣ ਦਾ ਮੁਕਾਮ[17]

ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਖੌਤੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਠੋਰ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਸਦੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਾਂ
ਜਾਲੇ ਦੀ ਉਸ ਤਾਰ ਵਾਂਗ
ਜਿਹਨੂੰ ਹਵਾ ਛੱਤ ਨਾਲੋਂ
ਲਾਹ ਸੁਟਦੀ ਏ
ਤੇ ਉਹ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ
ਲਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ
ਮਰਜ਼ੀ—
ਕੀ ਮਤਲਬ ?
ਹਾਲਤ ਤੇ ਕਰਮ 'ਚ ਬੱਝੀ ਹੋਂਦ
ਡੰਡੀ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਤੰਦ ਏ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦੈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਾਂ ਕਦੀ ਪਾਸਕੂ ਦਾ ਪਾਸਾ ਵੀ
ਬਦਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦੈ
ਸਮਤੋਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ।[18]

ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਨਜ਼ਮ "ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਏ" ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ "ਖਿੱਦੋ" ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਚਿਹਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ, ਸਤਹੀ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁੱਝਾ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੀ ਹੈ :

ਖਿਦੋ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਏ ?
ਬੱਸ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ
ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ
ਅਨਜਾਣੇ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ
ਰਾਹ ਦੀ ਪਛਾਣ ਜੇ ਕਰ ਲਵੇ
ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ
ਉਸਦੀ ਆਲ-ਔਲਾਦ ਵੀ
ਤਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ
ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁੱਲ [19]

ਇਹ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਪੱਕੀ-ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ "ਕੁਝ ਸੋਚਣ", "ਕੁਝ ਕਰਨ" ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਫੋਕੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜਕ-ਸੂਝ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਪਰ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਫੋਕੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਛੱਡੋ ਇਕ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਔਰਤ ਵੀ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਬੇ ਅਧੀਨ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਇਸੇ ਲਈ ਹੁੰਮਸ ਤੇ ਪੀੜਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਬਦਲ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਸਾਡੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਅਧੀਨਗੀ-ਭਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਵਿਡੰਬਣਾ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤਰਣ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ :

ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੀ
ਪਰ ਲੇਖਾ ਦੇਂਦੀ
ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ
ਪਰ ਵਕਤ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ
ਕੰਮ ਕਰ ਕਰ ਬਿਮਾਰ
ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ
ਅਣਚਾਹੇ ਸਾਥ
ਚਾਹਤ ਤੋਂ ਦੂਰ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ
ਹੈ ਕੋਈ ਬੋਲ
ਸਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ?
ਹੈ ਕੋਈ ਪਲ
ਮਹਿਕਾਂ ਭਰਪੂਰ ?
ਤਲਖ-ਤਰੇੜੀ-ਤੀਵੀਂ
ਤਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ
ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਬੋਲ
ਨਾ ਘਰ ਨਾ ਬਾਹਰ
ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ।[20]

ਵਿਸੰਗਤੀ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਲਕਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ **ਕਾਤਰਾਂ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ "ਅਭੁੱਲ ਆਪਾ", "ਵੇਦਨਾ", "ਅੰਤਰ-ਅਹਿਸਾਸ", "ਪਗਡੰਡੀ" ਅਤੇ "ਫੱਟ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ" ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੀਅ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਦੀਮੀਂ ਤੇ ਪਿਛਾਂਹਖਿੱਚੂ ਮੁੱਲ ਉਸ ਦੇ ਕਦਮ ਫੜੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਤਨਾਉ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਉਸ ਨੇ "ਅਭੁੱਲ ਆਪਾ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ
ਕੋਈ ਤਕਨੀਕ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ...
ਤੂਫ਼ਾਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ
ਕੋਈ ਸੰਕੇਤਕ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।[21]

ਇੰਜ ਹੀ ਉਸ ਨੇ "ਸਰਾਪਿਆ ਵਰ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਕਾਲੇ ਲੰਬੇ ਹਨੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਸਕ ਰਹੀ ਹਾਂ
ਸੱਚ......?
ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਸੀਅ ਘੱਤੇ ਹਨ
ਦੇਹੀ ਸਰਾਪ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਹੈ ।
ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਨਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਹਾਂ
ਹੈ ਨਾ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਵਰਦਾਨ ।[22]

ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ **ਕਾਤਰਾਂ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਧੀ, ਪਤਨੀ, ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਊ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚਲਾ "ਭੇਦ" ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਬਿੰਦੂ ਹੈ । ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਕਠੋਰ ਤੇ ਕੌੜੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਕਾਤਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ । ਇੰਜ ਉਹ 'ਕਾਤਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀਆਂ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਭਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਾਤਰ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਰੀ ਦੀ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਫੋਕੇ ਨਾਅ-ਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੈ । ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਢੋਅ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਰਹੀ । ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ/ਸਮਝਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਸੀਤੇ ਪਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਇੰਜ ਉਹ ਇਕ ਸਰਾਪੀ ਹੋਈ ਜੂਨ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਮਨੋ-ਪੀੜਾ ਤੇ ਤਨਾਉ ਦਾ ਕਾਰਣ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ "ਮਕਾਨ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸੁਣਿਆ ਸੀ
ਘਰ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਪਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਹ ਕੀ ?
ਮੰਗਿਆ ਸੀ ਘਰ
ਪਰ ਮਿਲਿਆ ਮਕਾਨ
ਤੇ
ਉਹ ਵੀ ਨਿਰਾ ਖਾਵੰਦ ਦਾ
ਘਰ ਦੀ ਪਿਆਸ........ ।[23]

ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਘਰ' ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਥੇ 'ਘਰ' ਨਾਰੀ ਦਿਆਂ ਸੁਪਨਿਆਂ, ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਲੋਚਾ/ਪਿਆਸ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪਾਜਾਰਾਂ ਨੂੰ **ਕਾਤਰਾਂ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਖਿੜਾਉ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਹੁਰੰਗ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ "ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ", "ਵਿਛੜਣਾ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ", "ਆ ਰਾਣੀਏਂ", "ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਜੀਭ", "ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਏ", "ਜਾਮਾ ਲੀਰੋ ਲੀਰ", "ਹੋਂਦ", "ਤੰਦ", "ਕੌਣ ਜਾਣੇ", "ਕੁੱਖ" ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਐਸੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਮੌਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਰੋਜ਼ ਵੇਂਹਦੇ ਵੇਂਹਦੇ
ਇਕ ਕੁਹਾੜੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ
ਦੁਫਾੜ ਕਰਦੀ ਏ
ਘੂਰਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਗੁਪਤ ਇਸ਼ਾਰੇ
ਇੱਲ ਤੇ ਕਾਂ
ਉਧੇੜਦੇ ਨੇ ਇਕ ਹਕੀਕਤ
ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ।[24]

ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਨੋਚ ਰਹੇ ਇਸ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਡਾ. ਕੰਵਰ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਐਸੀ ਸਮੂਹਕਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਦਾਸੀ, ਇਕੱਲ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਿਵੇਂ **ਕਾਤਰਾਂ** ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਅਰਥ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਾਤਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ** ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਹੋਂਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਟੋਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਜਬੂਰੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਸਰਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਹੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਹੋਂਦ
ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਲਮਕੀ ਇਕ ਤੰਦ ਏ—
ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਹਵਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ
ਲਰਜ਼ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਝੂਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ
ਨਾ ਡਿੱਗਦੀ ਏ ਨਾ ਮਰਦੀ ਏ ।[26]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝਰੋਖੇ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। "ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਲਮਕੀ ਤੰਦ" ਉਸ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਟੋਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਲਰਜ਼ਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਨਾ ਡਿੱਗਣ" ਤੇ "ਨਾ ਮਰਨ" ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲਰਜ਼ਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹਵਾ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਚੱਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਉਂ ਦਾ ਸੁਰ ਉਚਾਰਨਾ ਆਰੰਭਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਆਡੰਬਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਟਾਖਸ਼ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ
ਸਬਕ ਮਿਲਿਆ
ਜਿਸ ਸੱਚ ਨੂੰ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਹੰਢਾਉਣੈ
ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ ।[26]

ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜਿਸ ਬਰਾਬਰੀ ਦ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਸਦਕਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਜੀਵਨ ਜੀਊਂਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ਵੀ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਰੀ ਘਰ ਦੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ ਪਰ ਕੰਮਕਾਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੰਮ-ਕਾਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਕ "ਤਖਤੀ" ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਉਹ "ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਜੀਭ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਮੈਨੂੰ ਤਖ਼ਤੀ ਸਮਝ
ਸਹਿਕਾਰੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਜੀਭ
ਮਨਚਾਹੀ ਇਬਾਰਤ
ਦਰਜ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਏ
ਲੱਗਦੈ
ਇਬਾਰਤ ਸਹੀ ਨਹੀਂ
ਦੂਜਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੱਲਿਉਂ ਜੋੜ
ਫਿਕਰਾ ਦਰੁਸਤ ਕਰ ਜਾਂਦੈ
ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਧਦੀ ਗਈ
ਤੇ ਮੈਂ
ਤਖ਼ਤੀ ਤੋਂ ਤਖ਼ਤਾ-ਸਿਆਹ ਬਣ ਗਈ।[27]

'ਮਿੱਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੁੱਠੇ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤੁਹਮਤਾਂ ਦੀ ਭੀੜਾਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਕੌੜਾ-ਕਸੈਲਾ ਤੇ ਵਿਹੁਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਯਾਦ, ਮੇਲ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਉਡੀਕ, ਤੜਪ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਧੁਨ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਕਾਮ-ਭੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਉਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹ ਘੁਟਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ :

ਵੇਦਨ ਜਾਗੇ ਪਲੀਂ ਪਲੀਂ
ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਮੀਟਾਂ ਘੜੀ ਮੁੜੀ
ਬੁੱਲ੍ਹੋਂ ਕਿਰਦੀ ਘੜੀ ਘੜੀ
ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਮੁੜੀ ਤੁੜੀ
ਵੇਦਨ ਆਖੇ ਡਿੱਗ ਡੁੱਲ੍ਹ ਜਾਵਾਂ
ਸਬਰ ਕਹੇ ਆ ਚੁੱਪ ਕਰਾਵਾਂ
ਵੇਦਨ ਸਬਰ ਦੇ ਲੰਮੇ ਝੇੜੇ
ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ ! ਕੌਣ ਨਿਬੇੜੇ ।[28]

ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਜਾਗਣਾ ਉਸ ਦੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਉਭਾਸਰ ਸਕਣਾ ਉਸ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਸੋਅ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਝਵਾਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਤਨਾਉ ਇਸ ਦਵੰਦਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਭਟਕਣਾ, ਦੁਚਿਤੀ, ਅਰਥ-ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਇਕੱਲਤਾ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਵਿਤਾ "ਮੈਂ ਧਰਤੀ ! ਮੈਂ ਦੇਣਦਾਰ", ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਜਨਮ ਉਪਰੰਤ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਅਸਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਮਾਂ-ਬਾਪ ਉੱਪਰ ਬੱਚੀ ਦੇ ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਪਏ ਬੋਝ, ਉਸਨੂੰ ਦਾਜ ਦੇਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧੀ ਜੰਮਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਉਪਰ ਬੋਝ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਝ ਭਾਵੇਂ ਦਾਜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੱਥ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਤਕ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਇਕ ਸੰਸੇ, ਇਕ ਡਰ, ਇਕ ਭੈਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਇਸ ਭੈਅ-ਸ਼ੀਲ ਮਾਨ-ਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਦੂਜਾ ਰੁਗ ਕਲੇਜਾ ਭਰਦੈ
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਲੇਖ ਲਿਖਾ ਕੇ
ਦੁਨੀਆਂ ਆਈ—
ਸੁੱਕੀ ਸੜੀਅਲ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਏ
ਕੋਈ ਧੀ ਨੂੰ ਡੰਗਰ ਵਾਂਗ ਨਾ ਵਾਹੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੂੰਹ ਪਾੜ ਕੇ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵਣ
ਜਾਂ ਫਿਰ ਧੀ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਨਾ ਰੱਖਣ
ਦਾਤਾਂ ਬਦਲੇ
ਵੱਡਾ ਲੋਹੜਾ ਨਾ ਪੈ ਜਾਏ
ਕੋਈ ਧੀ ਦੀ ਪਤ ਨਾ ਲੁੱਟੇ
ਸਾੜ ਨਾ ਸੁੱਟੇ, ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ
ਮੈ ਧੀ ਮੈ ਦੇਣਦਾਰ
ਮੈ ਅਮੜੀ ਮੈਂ ਦੇਣਦਾਰ ।[29]

ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚੋ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾੜਾ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਬੋਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਲਈ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਥੋੜੀ-ਬਹੁਤ ਸੋਝੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪਸ਼ੂ ਪੰਖੇਰੂ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ । ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਇਸ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਮਾਏ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪਸੂ ਪੰਖੇਰੂ
ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਵਾਂਗੀ, ਉਡ ਜਾਵਾਂਗੀ
ਆਪਣਾ ਚੋਗਾ ਆਪ ਕਮਾਵਾਂ
ਘਰ ਬਾਹਰ ਦਾ ਭਾਰ ਉਠਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਕਿਸੇ ,ਤੇ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ
ਕਾਹਨੂੰ ਦਾਜ ਲਿਜਾਵਾਂਗੀ । [30]

ਇੰਜ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਿਤਕਰੇ, ਸਮਾਜਕ ਅਨਿਆਂ, ਦਾਜ ਦੀ ਲਾਅਨਤ, ਬੱਚੀ ਦੇ ਭਵਿਖ ਦੀ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤਿ ਭੈਅਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੰਕਟਮਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕਾਮ-ਭੁਖ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਸਕਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਤਮ ਤੇ ਫਿਟਕਾਰ ਸਦਕਾ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ''ਜਬਰ ਜਨਾਹ'' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਖਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ?
ਜਬਰ-ਜਨਾਹ
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨੇਮ ਏ-ਉਗਣਾ
ਬਸ ਫੁਟ ਪਈ ਸੀ-ਬੀਜ ਵਾਂਗ
ਬੀਜ ਬੂਟਾ ਬਣ ਝੂੰਮਦਾ
ਉਹ ਕਿਸ ਮਾਲੀ ਦਾ ਨਾਮ ਧਰੇ
ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿਰ ਧੁਣਦੀ
ਦਾਨਮੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ
ਮੇਰਾ ਗੁਨਾਰ ?[31]

ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ''ਸ਼ਗਨ'' ਇਕ ਕੰਜਕ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜਬਰ-ਜਨਾਹ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵੇਦਨਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ 'ਮੈਂ' ਜਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਬੱਚੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ) ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਕਾਵਿ -ਬੋਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਯਾਦ ਕਦੀ ਜੇ ਆਵਣ ਸਾਰੇ
ਕਾਂਗ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰੀਂ
ਦਾਗ ਜਿਗਰ ਦਾ ਕੰਬੇ ਜੇਕਰ
ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ. ਮਾਫ ਕਰੀਂ
ਮਨ ਕਦੇ ਹੋਏ ਬੇਕਾਬੂ
ਹੱਸਦੇ ਲਾਂਬੂ ਯਾਦ ਕਰੀਂ
ਸ਼ਗਨਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਬਚੀਏ
ਤੂੰ ਬੇਸਗਨੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹੀ ।[32]

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤਿ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਲਗਦਾ ਹੈ । ਉਰਾਰ ਤੇ ਪਾਰ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚਰਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਅਰਥਹੀਣਤਾ, ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫੋਕਟਤਾ, ਦੁਚਿਤੀ ਦੇ ਦਰਦ, ਇਕੱਲ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨਯ ਰੂਪ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਜਬਰ-ਜਨਾਹ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਤਰਸ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਿਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ-ਪੂਰੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਪਨ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀ "ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਪਨ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਉਤਰ" ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[33] ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਧੀ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚੇ-ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮਨੋ-ਪੀੜਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਦਾਜ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਾੜੀਆਂ ਜਾਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕੰਬ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਇਜੇ ਦਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹ-ਘੋਟੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਣਹਾਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ। ਜਵਾਨੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਮਨੋਸੰਕਟ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਸਿਰਜਿਤ 'ਮੈਂ' ਉਸ ਨੂੰ 'ਖਿੱਦੋ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਜਬੂਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਨਰੜੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਬੋਝ ਜਾਂ ਭਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗਿੱਲ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਤੀਖਣ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕੰਮਕਾਰੀ ਨਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਮਕਾਰ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਹਮਤਾਂ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਸਦੀ ਵੀ ਸੋਚਵਾਨ ਜਾਂ ਸੂਝਵਾਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਘਰ-ਬਾਹਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ-ਕਾਸੇ ਦਾ (ਪੈਸੇ ਧੇਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਹਮਤਾਂ ਵੀ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਉਸ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ। ਘਰ ਵਿਚਲੇ ਤਨਾਉ ਦਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਾਰਣ ਪਤੀ ਦਾ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤਨਾਉ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਹੋਣਾ। ਕਵਿਤਰੀ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਰਸੋਈ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਕਦਮ ਕਦਮ ਉੱਪਰ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨੋ-ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਰੀ ਸੋਚਵਾਨ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਸਟਮ ਤਕ ਅਪੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਮਰਦ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਕੌੜੇ-ਕੁਸੈਲੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦਬਾਓ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਅਖੌਤੀ ਅਜ਼ਾਦ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਤਰਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮਹਾਨਗਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਤਰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਤਾਪ, ਦਰਦ, ਮਜਬੂਰੀ, ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਵਿਡੰਬਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪੰਨਾ 6.
2. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, **ਖੋਜ ਦਰਪਣ**, ਜੁਲਾਈ 1978, ਪੰਨਾ 168.
3. ਇਕਬਾਲ ਦੀਪ, **ਸਿਰਜਣਾ**, ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ 1978, ਪੰਨਾ 77.
4. ਗੁਰਮਿੰਦਰ ਜੀਤ, **ਦਿੱਲੀ** (ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ), ਮਾਰਚ, 1978, ਪੰਨਾ 18.
5. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, **ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ**, 21 ਅਪਰੈਲ 1978, ਪੰਨਾ 3.
6. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, **ਲੋਕ ਹੱਕ**, ਜੁਲਾਈ 1978, ਪੰਨਾ 26.
7. **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ**, ਪੰਨਾ 7.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.
9. "From... Mass pain of people she goes on to describe

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the agony of rape. The burden of social sins that the raped woman carries is described with as much of condemnation as compassion."—ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, **ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ**, ਪੰਨਾ 11.

10. **ਅੰਤਰਮੁਖੀ**, ਪੰਨਾ 24 ਤੋਂ 52.
11. "ਮੇਰਾ ਇੰਟਰਵਿਊ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 128.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 132.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 146.
15. **ਕਾਤਰਾਂ**, ਪੰਨਾ 5.
16. "ਭੇਦ", **ਕਾਤਰਾਂ**, ਪੰਨਾ 36.
17. "ਸੱਚ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 91.
18. "ਤੰਦ", **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ**, ਪੰਨਾ 39.
19. "ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਏ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35.
20. "ਭੇਦ" **ਕਾਤਰਾਂ**, ਪੰਨੇ 38-39.
21. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 49-50.
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.
24. "**ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ**", ਪੰਨਾ 13.
25. "ਹੋਂਦ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37.
26. "ਜਾਮਾ ਲੀਰੋ ਲੀਰ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 36.
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.
28. "ਵੇਦਨ" **ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ**, ਪੰਨਾ 67.
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19-20.
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19.
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25.
33. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ, "ਭੂਮਿਕਾ", **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ**, ਪੰਨਾ 10.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੁਹਰਾ ਉਲੀਕਣਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਹਨ :

ੳ. ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਸ਼ਗਨ, 1976

ਅ. ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਆਵੇਗਾ, 1981

ੲ. ਮਿੰਨ੍ਹੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਲੋਅ (ਮਿੰਨੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ)

ਸ. ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਿੱਟੀ (ਮਿਤੀਹੀਨ)

ਹ. ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ, 1987

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਮਲਿਤ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਹੀ ਥੀਮ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਕਾਵਿਕ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥੀਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਚਿਤ ਦੁਹਰਾਉ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਮੂਲਕ ਨੁਕਤੇ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨਾ ਸਦਕਾ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਇਕੱਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਾਂਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਟੋਹ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਖ ਜੋਖ ਅਜੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਥੀਮਿਕ-ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕੁ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਖਦੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਜੇਕਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਉਸ ਪਾਸ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਝੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸ੍ਵੈ-ਤਰਸ ਤੇ ਪੀੜਾ-ਮੋਹ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਗਲਬੇ ਹੇਠ ਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ? ਮੱਕੜ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੂਤਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘਾੜੇ ਗਏ ਹਨ;

ੳ. ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਕ ਤੀਬਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਭਰੇ-ਭਰਾਤੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਚਾ, ਇਕ ਕਮੀ, ਇਕ ਭਾਵਨਾ, ਇਕ ਇੱਛਾ, ਇਕ ਅਪੂਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ? ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝਰੋਖੇ ਥਾਣੀ ਨਿਹਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਉਪਰ ਪਾਏ ਹੋਏ ਉਛਾੜਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[1]

ਅ. (ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ) ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਕਈ ਮੂਲ ਤੇ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਿਰਰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖੜੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ... (ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ) ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।[2]

ੲ. (ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ) ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਰੇਮ ਵਿਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਇਛਿਤ ਹੋਂਦ ਜੀਊਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ।[3]

ਸ. ਮੱਕੜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਜੀਵਨਧਾਰਾ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਇਸ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਹੀਨ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਫੋਕਟ ਸਨ, 'ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ'' ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੋਚਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।[4]

ਮੱਕੜ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਅਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀ ਘੁਟਣ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਦੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਦੀ, ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਆਤਮਕ ਲੋਚਾ ਦੀ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸੋਚ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਤੀਖਣ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ-ਆਪੇ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਨਾਰੀ-ਆਪਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ-ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਆਪਾ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਨਾਰੀ ਵਰਗ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਫੋਕਟ ਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੱਕੜ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਸਾਰ ਅਜੇਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਜਬੂਰੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਇੰਜ ਮੱਕੜ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਇੱਛਾ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੁਆਲੇ ਪੱਸਰੇ ਪਾਸਾਰ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਗੁਆਚੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਗੁਆਚੇ ਹੋਣ ਜਾਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਉਲਝਣਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਅਜਨਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਸੰਦਰਭ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ-ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਰੂਹ ਬਿਨਾ ਜਿਸਮ ਲਾਸ਼ ਹੈ
ਤੇ ਜਿਸਮ ਬਿਨਾਂ ਰੂਹ ਪ੍ਰੇਤ ਆਤਮਾ
ਕੀ ਮੈਂ ਲਾਸ਼ ਹਾਂ ?
ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਤ ਆਤਮਾ ?
ਇਹ ਸਵਾਲ
ਮਨ ਦੀ ਸੂਲੀ ਤੇ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਕਿਉਂਕਿ ---
ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਰੂਹ ਨਹੀਂ
ਜਿੱਥੇ ਰੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਮ ਨਹੀਂ।[5]

ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਇਹ ਤਨਾਉ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਬਾਹਰਲੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਬਾਹਰਲਾ ਰੂਪ ਜਦੋਂ ਅਖੌਤੀ ਸਿਫ਼ਤ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰਲੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। "ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ" ਕਵਿਤਾ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਉਹ ਸਾੜ੍ਹੀ ਸੀ
ਉਹ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ
ਉਹ ਸਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ
ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਿੰਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸੀ
ਤੇ ਉਹਦਾ ਚਰਚਾ ਸੀ
ਵਿਉਪਾਰ, ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕੋਠੀਆਂ, ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ
ਘਰਾਂ, ਕਲੱਬਾਂ, ਪਾਰਟੀਆ ਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ।[6]

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵੇ ਸਾੜ੍ਹੀ, ਸਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਫੱਬਤ, ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਛੱਲਾ ਅਤੇ ਚਾਬੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਸੁਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਤਿੜਕੀ ਤੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋਂਦ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਹੋਂਦ ਦੇ ਤਿੜਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਹ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਾਲਮ-ਸਬੂਤੀ ਤੇ ਚੇਤਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਮਾਨਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਇੰਜ ਆਪਣਾ ਖਿਡੌਣੇ ਵਾਂਗ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਬੋਧਤਾ ਜਾਂ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹੀ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਇਕ ਦਿਨ ....
ਉਹਨੇ ਸਾੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ
ਨਿੱਤ ਨਵੇ ਰੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ
ਗਿਰਗਟ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ ਸੀ ।
ਉਹਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਛੱਲਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਵੀ
ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ
... ...
ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸੀ
ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿੱਕਰ ਸੀ ।
ਤੇ ਨਾ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸੂਲਾਂ
ਉਹ ਨੰਗ-ਮੁਨੰਗੀ ਆਪ ਸੀ
ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ
ਕਿ ਨੰਗ-ਮੁਨੰਗੀ ਔਰਤ ਵੱਲ
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ।[7]

ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਸਦਕਾ ਉਹ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਰੱਖੇ ਮਨੀਪਲਾਂਟ ਜਿਹਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਮੱਕੜ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਪਛਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਹ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰੀ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਕਾਰਣ ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਸਾਲਮ ਸਬੂਤੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਇਹ ਨਾਰੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜ਼ਿਹਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਈ ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਇਸ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ "ਮਹਿਕ ਦਾ ਮਰਸੀਆ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ;

ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ......
ਵਿਆਹ ਦੀ ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਵਾਹ ਕੇ,
ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆ ਪਾ ਕੇ
ਮਕਤਲ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਆਖ ਕੇ
ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ
ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੱਦੀ ਦੇ ਭਾਅ ਵਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ
ਮਹਿਕ ਦਾ ਮਰਸੀਆ ਪੜਿਆ ਹੋਵੇ ।[8]

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ ਮਾੜੀ ਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅਜੇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਤੇ ਮੁੱਲਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਟਾਖਸ਼ ਦੇ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਉਹ ਮੁੱਲ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੋਚ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੇ ਘਿਸੀਆਂ-ਪਿਟੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਦਕਾ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਸਿਰ ਗੁਆਉਣ" ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਕੋਰਾ
ਅੰਨ੍ਹਾ ਬੋਲਾ ਧੜ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ
ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਜੇ ਫੁੱਲ ਬਣ ਕੇ ਖਿੜਨਾ ਹੈ
ਤਾਂ ਗਮਲਾ ਬਣ ਕੇ ਆਉ
ਇੰਜ ਹਵਾ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀ ਲਾਉਣ ਦੀ
ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ
ਤੇ ਮੈਂ... ਫੁੱਲ ਬਣਨ ਦੀ ਖਾਤਰ
ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਗਵਾ ਆਈ ।[8]

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭੁੱਖਮਰੀ ਵਿਚ ਜੀ ਰਹੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਚਿਤਾਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਦੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਦਾ ਛੱਲਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਈ! ਹਉਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਉਲੰਘਣ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਬੀਜ ਵੀ ਤਸਵੁੱਰ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਹਰ ਔਰਤ ਸੀਤਾ ਨਹੀਂ
ਪਰ, ਲਛਮਣ ਰੇਖਾ ਹਰ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਰਾਪ ਹੈ
ਜਿਸ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਹਰ ਧੀ ਨੂੰ
ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ
ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ...
ਸੀਤਾ ਨੇ ਲਛਮਣ ਰੇਖਾ ਉਲੰਘੀ ਤਾਂ ਸੀ
ਭਾਵੇਂ ਅਨਜਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹੀ
ਕੀ ਉਹ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ?[10]

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥ ਜਾਂ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਬੇਬਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਉਸ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਮੰਤੀ-ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਲਈ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਰਸੋਈ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਸਦਕਾ "ਘਰ" ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜ਼ੰਜ਼ੀਰ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਬਦਲ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਰ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗਤੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਇਸ ਛੋਟੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਿਸਮ ਮਰਦ ਲਈ ਐਸ਼ਗਾਹ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਕੁਚਲਿਆ ਪੁਰਖ ਵੀ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਉਂ ਨੂੰ ਅੱਵਲ ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦੁਜੈਲੀ ਤੇ ਹਉਂਹੀਣ ਤਸੱਵੁਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਦਮਿਤ ਤੇ ਦਲਿਤ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਹਰ ਸੀਤਾ ਦਾ ਮੁਕੱਦਰ ਬਨਬਾਸ ਹੈ
ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ
ਇਹ ਬਨਵਾਸ ਜੰਗਲ ਦਾ ਨਹੀਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਘਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਹੀਂ
—ਪਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।[11]

ਲੇਖਿਕਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਤ ਬੋਧ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਹੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਜੀਊਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਖਿਡੌਣਾ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹਾ ਬੋਲਾ ਧੜ ਸਮਝਣਾ ਵੀ । ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਉਤੇ ਉਸਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਵਿਆਹ ਨਾ ਦੀ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਦਮਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਚੋਟ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਜੇ ਮੇਰੀ ਹਥੇਲੀ ਤੋਂ
ਬੀਤੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਨਾ ਫਰੋਲੋ
ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਖਾਂ
ਕਿ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਨਾਂ ਵਿਆਹ ਹੈ
ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਖੰਡਰ ਤੇ
ਸੋਨੇ ਦਾ ਕਲਸ ਸਜਾਉਂਦਾ
ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ
ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕਲਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ।[12]

ਨਾਰੀ-ਜੀਵਨ ਲਈ ਭਿਅੰਕਰ ਤੇ ਸਾਹ-ਘੁੱਟੂ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮਰਦ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਰਦ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਜਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਲੋ ਤੇ ਭਾਗੋ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਪੀੜੀ ਜਾਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬਾਹਰ ਲਾਲੋ ਵਾਂਗ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਰਦ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਭਾਗੋ ਵਾਲਾ ਵਿਉਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹਸਤੀ ਇਕ ਖਿੱਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ । ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ : "ਸਮਾਜ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ/ਪਰ ਮੈਂ.../ ਲਾਲੋ ਤੇ ਭਾਗੋ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹਾਂ" ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਦਮੀ ਜਦੋਂ...
ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਪਤੀ
ਤੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਡਿਕਟੇਟਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾਂ ਹੈ ।
ਤਾਂ ਔਰਤ...
ਬਿਨਾਂ ਗੱਲ ਤੋਂ
ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਖੇਡੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ
ਗੇਂਦ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।[13]

ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤਿਆਰਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪਚਾਪ ਸਹਿਣ/ਜਰਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਗੁੰਗੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਨੇ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਗੁੰਗੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਕੋਈ
ਚਾਬੁਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਭੁਚਾਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕੰਧਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਨੇ
ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ
ਜਦੋਂ ਸਿਰ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕੰਧਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ।[14]

ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੇ ਹੈਵਾਨੀ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮਰਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸੀਆਂ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਮਰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਹਉਮੈ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਨਿਰਹਉਂ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੀਆਂ ਹਨ । ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਮੱਕੜ ਦੀ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।[15] ਅਜਿਹੇ ਚਿਤਰਣ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਉਸ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ ਬਣਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ
ਅਸੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ ਬਣੇ
ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਚਿੜੀਆਂ ਤੇ ਝਪਟ ਪਏ ।[16]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਥੇ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ ਬਣਨ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਮਨੋ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਬਹਾਦਰੀ "ਅਖੌਤੀ ਬਹਾਦਰੀ" ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਜ਼ਲੂਮ ਉੱਪਰ ਹੀ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ ਬਣੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਦੰਭ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੱਕੜ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਤਿੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਜੁਗਤਾਂ ਵਜੋਂ ਅਪਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਮਨਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਦੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਘਟੀਆ ਜਾਂ ਹੀਣੇ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਨਾ ਪਲਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੀਣ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਹ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ "ਅਗਲੇ ਘਰ" ਬਾਰੇ ਭੈ ਭੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ੈਅ/ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਲ ਦਿਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਔਰਤ ਹੈ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਉ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਚੇਤ ਹੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸਮਾਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਆਸਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਬਾਹ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਮਰ ਭਰ ਦਾ ਬਨਬਾਸ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇ :

ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ
ਹਰ ਤੀਵੀਂ ਅਹਲਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਪਰ ਅਹਲਿਆ ਦੀ ਜੂਨ ਹੰਡਾਂਦੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌੜੀ ਦਵਾਈ ਵਾਂਗ ਪੀਂਦੀ ਹੈ
ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਸ ਜੀਂਦੀ ਹੈ ।[17]

'ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌੜੀ ਦਵਾਈ ਵਾਂਗ ਪੀਣ' ਤੇ 'ਜੀਣ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬਸ ਸਾਹ ਲੈਣ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਰਅਸਲ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਉਤੇ ਗਲਬਾ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਦਬ ਘੁਟ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਆਪਣਾ ਖੋਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਸੁੰਗੜੀ ਜਾਂ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਸਿਮਟੀ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਇਸ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਹਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਲਛਮਣ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਾਮ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਹੀਨ, ਭੋਗਣਯੋਗ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਹਿਮ ਭਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਮਾਹੌਲ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਬਾਹਰ ਬੇਅੰਤ ਲਛਮਣ ਰੇਖਾਵਾਂ ਹਨ
ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆ
ਰਾਵਣ ਰੂਪ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਹਿਮ ਕੇ
ਮੈਂ ਕਛੂਏ ਵਾਂਗ ਸਿਮਟ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ
ਬਾਹਰ ਸਰਦ ਹਵਾਵਾਂ ਹਨ
ਪਿੰਡਾਂ ਲੂੰਹਦੀਆ ਧੁੱਪਾਂ
ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ ਨੇ
ਪਰ ਇਕ ਬਾਗੀ ਸੋਚ
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਝੀਥ ਵਿਚੋਂ
ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ ਹੈ
ਤੇ ਆਖਦੀ ਹੈ
ਨਟਰਾਜ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ
ਕਦੋਂ ਤੀਕ ਇਕ ਲੱਤ ਦੇ ਭਾਰ ਖੜੀ ਰਹੇਂਗੀ ?[18]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਕਲੰਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਅਖੌਤੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭੰਡਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਵੀ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਵੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। "ਦੂਸਰਾ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਇਸੇ ਕਰੂਰ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਵੇਰਵੇ ਲੈ ਕੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

> ਜਦੋਂ ਦਰੋਪਦੀ ਦਾ ਚੀਰ-ਹਰਣ ਹੋਇਆ
> ਮੰਨਿਆ, ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਾਂ।
> ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ
> ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ
> ਰੋਜ਼ ਪਾਟੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਦੇਖ ਕੇ
> ਇਸ ਕੌੜੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
> ਤੇ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ
> ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਲਾਸ਼
> ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।[19]

ਕਿਉਂਕਿ ਬਸਤੀ ਬਸਤੀ, ਘਰ ਘਰ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰੋਜ਼ ਦਰੋਪਤੀ ਦਾ ਚੀਰ-ਹਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ੁਅਰਤ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਨਜ਼ਾਮ ਵਿਚ/ਕੋਈ ਧੀ ਵੇਸ਼ਵਾ ਜੰਮਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣ/ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[20]

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਹੁੰਮਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਚਿਤਾਵਦੀ ਹੋਈ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਤਾੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਅਵ-ਚੇਤਨ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਉਤਰਿਆ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ "ਜ਼ਾਲਮ" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਮਰਦ ਲਈ "ਡਿਕਟੇਟਰ", "ਰਾਵਨ" ਤੇ "ਕੁੱਤਾ" ਆਦਿ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

> ਉਹ ਜੋ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਔਰਤ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਕ
ਜਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲਾਈਆਂ ਨੂੰ
ਨਾਪਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਉਹ ਉਸ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਹੜਾ
ਹਰ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ
ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ ਭੌਂਕਦਾ ਹੈ ।[21]

ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਪ੍ਰਤਿ ਅਜੇਹਾ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਰਵੱਈਆ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਉਭਰਵਾਂ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵੀ ਇਕਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਪੀੜਾ-ਮੋਹ ਜਦੋਂ ਸ੍ਵੈ-ਤਰਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਹਿ ਤੁਰਦੀ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ੳ. ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਮੋਢਾ ਦੇਣ ਤੋਂ
ਵਰਜਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ
ਔਰਤ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਮੋਢਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ
ਤੇ ਮੈਂ...
ਆਪਣੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਪਰ
ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਿਆ
ਕਿਸੇ ਕੁਝ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ।[22]

ਅ. ਕਾਸ਼ !
ਔਰਤ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੇ
ਇਕ ਉਂਗਲੀ ਉਠਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਮਰਦ ਸੋਚ ਲੈਂਦਾ ਕਿ
ਉਹਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਉਂਗਲੀਆਂ
ਝੁਕ ਕੇ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ
ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।[23]

ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਲਾਸ਼, ਪੱਥਰ, ਅੱਥਰੂ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੂਲੀ, ਮਜ਼ਲੂਮ, ਚਿੜੀ, ਰੇਤ, ਬੇੜੀਆਂ, ਸੜਕ, ਮੱਛੀ ਆਦਿ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪੀੜਾ ਤੇ ਤਰਸ ਦੀਆਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਅਤਿਅਧਿਕ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਵੀ ਫਰਜ਼ੀ ਭਾਸਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਜੇ ਪਾਸੇ ਪੀੜਾ-ਮੋਹ ਜਾਂ ਸ੍ਵੈ-ਤਰਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਵਿੱਤਰੀ ਦੀ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੀੜਾ-ਮੋਹ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਾਰੀ-ਪਰਸ਼ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਤਲਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਤੂੰ ਸ਼ਿਵ ਏਂ
ਮੈਂ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ
ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ
ਤਾਂ ਹੀ ਤੇ ਲੋਕ
ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਪੁਜਦੇ ਨੇ ।[24]

ਇੰਜ ਉਹ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੰਤਲਿਤ ਮੇਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਸੁਪਨਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੰਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਰੂਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਧਸ ਚੁੱਕੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਦੀ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪੋਸਟਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਦੌੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਘੋੜੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਤਿੜਕਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ :

ਪਹਿਲਾ ਸਮਝੌਤਾ ਮੈਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ
ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਹਾਦਸਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ
ਵਕਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ
ਸਭ ਸਮਝੌਤੇ ਨਿਭਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ
ਟੁੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ।[25]

ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਠੀਕ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਕ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨੂੰ ਇਕ "ਮਾਤਰਾ" ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਕ ਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ-ਮੁਜਬ ਵਰਤਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਨ-ਇੱਛਿਤ ਅਰਥ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਜਾਇਜ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਫੇਰ ਉਹ ਵਾਕ ਨੂੰ ਜੋੜ ਤੋੜ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਂਗ
ਏਨਾ ਛੋਟਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਕਿ ਉਹ
ਇਕ ਇਕੱਲੀ ਮਾਤਰਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ
ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ
ਕਿ ਇਕ ਇਕੱਲੀ ਮਾਤਰਾ ਹੀ ਕਦੇ
ਸਾਰੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।[26]

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਨਾਰੀ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅੱਪੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਪੇਖ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਤਕ ਅਪੜਦਿਆਂ ਨਾਰੀ ਨੇ ਅਬੋਧ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਪੜ ਕੇ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ : ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਖੋਰ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਵੀ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਉਹ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਏ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਪ੍ਰਤਿ ਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਰਾਹੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਉਸ ਸਭਿਆਕਾਰਕ-ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮੱਕੜ ਕਾਵਿ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਇਨਾਂ ਤਿੰਨਾ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਮੁੱਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਤ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੀ, "ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਉਹ ਸਾੜ੍ਹੀ ਸੀ/ਉਹ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ/ਉਹ ਸਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ/ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਿੰਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸੀ/ਤੇ ਉਹਦਾ ਚਰਚਾ ਸੀ" ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ,ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਕੋਰਾ/ਅੰਨਾ ਬੋਲਾ ਧੜ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।" ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ "ਭੈਅ-ਮੁਕਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ "ਪੈਦਾ ਹੋਣ" ਤੇ "ਜਿਊਣ" ਦੇ ਵਿਰੋਧ-ਜੁੱਟ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਉਸ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੁੱਗਾਂ-ਜੁਗਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ "ਪੈਦਾ ਹੋਣ" ਤੇ "ਜਿਊਣ" ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਦੀ ਇਹ ਤਿੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਭੈਅ ਨਹੀਂ
ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪੈਦਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ
ਪਰ, ਜਿਉਂਦੇ ਨਹੀਂ।
ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ
ਸਾਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਦੇ ਵੀ
ਭੈਅ-ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਇੰਜ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀ ਤੋਂ
ਕਤਲਵੰਸ਼ੀ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ
ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਅੱਜ ਦਾ ਨਹੀਂ
ਇੰਜ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ।
ਸਿਸਕੀਆਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਖੁਰਦੀਆਂ ਨੇ
ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ
ਕੰਨ ਗਵਾ ਆਏ ਹਾਂ।[27]

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਉਸ ਸੋਚ ਜਾਂ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵਲ ਹੀ ਰੁਚਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਮੁਤਬਿਕ ਨਾਰੀ ਇਕ ਨਿਰਜਿਉਂ ਸ਼ੈਅ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਇਕ ਗੁਸੈਲੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥ ਭਰਪੂਰ ਦਸਦੀ ਹੈ, ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮਿਥਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਖੌਤੀ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਜ਼ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਉਸ ਵਕਤ ਰੋਹ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਕਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ "ਕੁੱਤੇ" ਦੀ ਪਾਸ਼ਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀਆ ਵਧੇਰੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚਿਣਗ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਰ ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਤੇ ਹਰ ਧੀ ਅਗੋਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਹਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਦਭਾਵੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ-ਘੋਖਦੀ ਹੋਈ ਸੀਤਾ ਦੇ ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਉਲੰਘਣ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੁਰਅਤ ਵਜੋਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ/ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਸਰਦਲ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ :

ਡੋਲੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ
ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ
ਤੇ ਇੰਜ ਅਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ
ਧੀ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ
ਬੇਟੀ---
ਘਰ ਦੀ ਲਾਜ ਪਾਲੀਂ
ਸੀਤਾ ਬਣੀ
ਸਵਿਤਰੀ ਬਣੀ।[28]

ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਛਾਣ ਪਿੱਛੇ ਐਸੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ (ਵਿਦਰੋਹੀ, ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਪਕੜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸਦਕਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਸੰਬਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬਾਦ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਰਵੱਈਏ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਵੀ ਅਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਤਿੜਕੀ, ਖੰਡਿਤ ਤੇ ਤਨਾਉ ਭਰਪੂਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਮੇਰੀ ਮਾਂ...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੈਂ ਦਰੋਪਤੀ ਨਹੀਂ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਠਿਆਈ ਵਾਂਗ
ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ
ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਹਾਂ
ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ
ਦੇ ਲਫਾਫੇ ਤੇ ਲੱਗੀ
ਕੋਈ ਮੋਹਰ ਨਹੀਂ ।[29]

ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇੰਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਅਮਿੱਥੀਕਰਨ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਚੌਖਟੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ;

ਮੈ ਸੀਤਾ ਵਾਂਗ
ਰਾਜ ਤਿਆਗ ਸਕਦੀ ਹਾਂ
ਬਨਬਾਸ ਕੱਟ ਸਕਦੀ ਹਾਂ
ਪਰ ਧੋਬੀ......
ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ
ਉਹਦੇ ਆਖਣ ਤੇ
ਮੈਂ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ੱਕੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ
ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਦੇਵਾਂ
ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਸਮਾਕੇ
ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਿਅਰਥ ਕਰ ਲਵਾਂ ।[30]

ਮੱਕੜ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਅਭਿ-ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਤਰ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜ ਤਕ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਚਾਰਿਆ, ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਖ ਦੁਆਰਾ, ਪੁਰਖ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿਰੁਧ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਵਰਤਿਆ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਹੈ। ਸ਼ਰਨ ਸੱਕੜ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅੱਖ ਥਾਣੀ ਨਿਹਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰਜ਼, ਰਿਸ਼ਤੇ, ਤਰਕ, ਵਿਵੇਕ, ਬੁੱਧੀ, ਦਲੀਲ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਡਟੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਸ ਦਾ ਆਪਾ ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਮੂਕ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਅਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੂੰਗੀ ਬੋਲੀ ਬਣ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ
ਕਦੇ ਫਰਜ਼ ਬੋਲਿਆ, ਕਦੇ ਰਿਸ਼ਤਾ
ਕਦੇ ਤਰਕ, ਕਦੇ ਵਿਵੇਕ
ਕਦੇ ਬੁੱਧੀ, ਕਦੇ ਦਲੀਲ
ਕਦੇ ਰਸਮ, ਕਦੇ ਰਿਵਾਜ
ਤੇ ਕਦੇ ਸਭਿਅਤਾ
ਸਭ ਬੋਲਦੇ ਰਹੇ
ਕੇਵਲ ਸਾਡੀ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ
-ਨਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਰਹਿ ਗਿਆ
ਉਮਰ ਦੇ ਪਲ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਗਏ।[31]

ਸ਼ਰਨ-ਕਾਵਿ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਤਰਕ, ਵਿਵੇਕ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਬੁੱਧੀ, ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਾ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ-ਉਸਾਰ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਰਸਪਰ ਪਛਾਣ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਸਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉੱਚੀਂ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਔਰਤ ਹਾਂ
ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਗੱਡਿਆ ਖੰਭਾ ਨਹੀਂ
ਲੋਹੇ ਦਾ ਥੰਮ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਸਦੀਆਂ ਤਕ
ਮਨੂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖੇ।[32]

ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਉਸ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਦਮਨ ਵੱਲ ਉਦੇਸ਼ਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਖ-ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਾਰੀ-ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੋੜਦੀ ਹੈ। "ਖੜੋਤ" ਤੇ "ਮੌਤ" ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਰੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨੂੰ ਤਰਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਲੂਣੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਮਸਕਾਰ-ਭਾਵੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਮੂਲਕ ਬਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਮੂਲਕ ਤੇ ਸੰਦੇਹ-ਮੂਲਕ ਬਿਰਤੀ ਅਪਨਾਈ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ "ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਫਰ" ਵਿਚ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਬੋਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਰਾਜਕਤਾ ਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਠੀਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣਾ ਲੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਟਾ ਫੇਰਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ-ਮੂਲਕ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ-ਹੋਂਦ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਰਸੋਈ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਐਸਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਖ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਜੀਵਨ-ਫਲਸਫ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। "ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਇਹ ਜੋ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ
ਚਿਪਕਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਬਲ ਹੈ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਦੇਣ ਸਮਝ ਕੇ
ਮੈਂ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਬਿੰਦੀ ਵਾਂਗ ਸਜਾਇਆ ਹੈ
ਦੇਵਤਾ ਵਾਂਗ ਪੂਜਿਆ ਹੈ
ਇਹ ਮੇਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੂਰਜ ਮੁੱਖ ਤੇ
ਨਿਰਮਲ ਹਾਸਾ ਨਹੀਂ
ਤੁਹਾਡੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਸਰਾਪ ਹੈ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ
ਮੈਂ ਵਸਤਰ ਵਾਂਗ ਹੰਡਾਇਆ
ਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਰਸੋਈ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ
ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਸਮਝਿਆ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ।[33]

ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਉੱਪਰ ਉਸਰਿਆ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਖੜੋਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸਭ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਭਿਅਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਅਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੰਡਨਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਜਿਸਮ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਭੋਗ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਇੰਜ ਉਹ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਸਪੂਤਨਿਕ ਯੁਗ ਤਕ ਫੈਲੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗੌਰਵਮਈ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਹਰ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਨਾਰੀ ਉੱਪਰ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜ਼ਬਰ ਹੀ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਇੰਜ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਇਕਰੰਗ ਵਹਾਉ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਕ ਜਿੰਦਹੀਣ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਿਮ ਯੁਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭਿਅ ਯੁਗ ਤਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਕਾਸ ਗਤੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭੇਸ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦੀ ਹੈ :

ਲੱਖਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ
ਜਿਸ ਪੂਛ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ
ਅਸੀਂ ਮਨੁਖ ਬਣੇ ਜਾਂ
ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ
ਫਰਕ ਏਨਾ ਕੁ ਹੈ
ਕਿ ਉਹ ਅਸਭਯ ਸੀ
ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵੇਸ
ਉਪਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।[34]

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸੂਝ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਜ਼ਾਹਰ ਤੇ ਬਾਤਨ, ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਅਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤੇ ਭੇਖ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾ-ਦਿਸ਼ਹੀਨ ਸਕਲ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਭੇਖ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਭਟਕ ਜਾਣ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਉੱਪਰ ਉਸਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਿਹਿਤ ਹੈ । ਇਸੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਦੇਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ । ਉਹ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਰਦ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਲਾ ਯੁੱਗ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ-ਮੂਲਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਠੁੰਮ੍ਹਣੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਖੜੋਤ ਮੌਤ ਦੀ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਭਵਿਖ ਵੱਲ ਕਦਮ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ-ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ੳ. ਸ਼ਰਨ-ਕਾਵਿ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ-ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਅ. ਇਹ ਕਾਵਿ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਉੱਪਰ ਉਸਰਿਆ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ, ਸ੍ਵੈ-ਤਰਸ ਤੇ ਪੀੜਾ-ਮੋਹ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ੲ. ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀ ਘੁਟਣ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਦੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਦੀ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਆਤਮਕ ਲੋਚਾ ਦੀ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣੀ ਖੰਡਿਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਸ. ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਮੂਲਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਖੰਡਨਮਈ ਸੁਰ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਹ. ਇਹ ਖੰਡਨਮਈ ਸੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੋਕਟ ਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ।

ਕ. ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਨਾਰੀ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਲੇਖਿਕਾ ਬੇਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਊਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਸ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਖ. ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਖਿਡੌਣਾ ਜਾਂ ਸਜਾਵਟ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਵੀਕਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲ ਉਸ ਦੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗ. ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਰਸੋਈ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ।

ਘ. ਉਹ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਰੀ ਉੱਪਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ।

ਙ. ਇਹ ਕਾਵਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚਿਣਗ ਜਗਾਉਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚ. ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਚੇਤਨਾ ਸਦਕਾ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਕਿਸੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲਾ "ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ" ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਭਿਆਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਕੰਢਾ ਮਰਦ ਹੈ ਦੂਜਾ ਕੰਢਾ ਔਰਤ। ਸਭਿਅਤਾ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕੰਢਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਗੇ।[35]

ਛ. ਇਸ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਮੂਲ ਤੇ ਉਭਰਵੀਂ ਸੁਰ ਇਸਤਰੀ-ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਮੂਲਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸਥਾਪਤੀ ਮੁਖ ਨਹੀਂ, ਵਿਦਰੋਹਮੂਲਕ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਭੂਮਿਕਾ", **ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਆਇਗਾ**, ਪੰਨਾ 5.
2. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਸ਼ਗਨ" (ਪੁਸਤਕ ਰਿਵਿਊ), **ਖੋਜ ਦਰਪਣ**, ਜੁਲਾਈ 1977, ਪੰਨੇ 158-159.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159.
4. ਉਹੀ.
5. **ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਿੱਟੀ**, ਪੰਨਾ 65.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 38-39.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60,
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59.
11. **ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ** ਪੰਨਾ 18.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 69.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 46.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69.
16. **ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਆਇਗਾ**, ਪੰਨਾ 50.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.
19. **ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਿੱਟੀ**, ਪੰਨਾ 22.
20. **ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਆਇਗਾ**, ਪੰਨਾ 62.
21. **ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਿੱਟੀ**, ਪੰਨਾ 72.
22. **ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਆਇਗਾ**, 59.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 65.
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64.
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61.
26. **ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਿੱਟੀ**, ਪੰਨਾ 79.
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42.
28. **ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਸ਼ਗਨ**, ਪੰਨਾ 19.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.
30. ਉਹੀ.
31. **ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਆਏਗਾ**, ਪੰਨਾ 21.
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
33. ਉਹੀ.
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਬਸਤੀ ਤੇ ਸਹਿਰਾ** ਨਾਲ 1977 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ** 1980 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਨਜ਼ਮਾਂ, ਗੀਤ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਰਾਪੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਸਪਾਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਤੇ ਨੱਪੀ-ਨੂੜੀ, ਬੇਬਸ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਨਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੋਂਦ ਅੰਦਰ ਸਿਮਟੀ-ਸੁੰਗੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਮਝ ਨੂੰ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ .

ੳ. ਔਰਤ ਨਾਲ ਅਜਕਲ, ਅਜੇ ਤਕ, ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ?... ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਊਣ ਦਾ ਹੱਕ ਤਕ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਔਰਤ ਮਰਦ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਅ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਔਰਤ ਹੀ 'ਵਿਕਟਮ' ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?[1]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅ. ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੀੜਤ ਹੋਂਦ ਬੋਲਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਹ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਿੜਕੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ। ਤਿੜਕ ਚੁੱਕੇ, ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ, ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੁੜੀ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ—ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਸਕੇ ? ਇਹ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਤੇ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਵੀ ?[2]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੂਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਟੋਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਟੂਕ ਜਿਥੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੀ ਟੂਕ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ "ਤਿੜਕੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ" ਤੋਂ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨੀ-ਮੂਲਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਹੀ "ਤਿੜਕੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ" ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਸੰਭਾਲੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਸੀਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ "ਤੀਜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਗਾਥਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਔਰਤ ਜਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਵਾਲੇ ਤਣੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਤੁ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਦੇ ਹਨ।"[3]

ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਕੇਤ ਖਿੱਲਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਖਿੱਲਰੇ-ਬਿਖਰੇ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਖੰਡਿਤਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਨਾਂ **ਬਸਤੀ ਤੇ ਸਹਿਰਾ** ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਬਸਤੀ ਤੋਂ ਆਬਾਦੀ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸੰਭਾਵਨਾ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਰੌਣਕ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਸਹਿਰਾ ਤੋਂ ਇਸ ਹੇਠ ਲੁਕੀ ਵੀਰਾਨੀ, ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਅਸੰਭਾਵਨਾ, ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਅੰਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"[4] ਬਸਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਰਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਜੋਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਪੰਚ (phenomenon) ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਖੰਡਿਤ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਉਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵੱਲ ਭਰਵੇਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਬਸਤੀ ਜਿਹੀ, ਰੌਣਕ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਖਿੜਾਓ-ਭਰੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅੱਖ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖੰਡਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਹਿਰਾ ਜਾਂ ਵੀਰਾਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਹਿਰਾ ਜਾਂ ਵੀਰਾਨੇ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਜਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਟੋਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਸੰਤਾਪ, ਮਨੋ-ਉਲਝਣਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਲੇ ਫੋਕਟ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਵੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ "ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਮਾਰੀ ਪੌਣ"[5] ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, "ਕਿੱਸਾ-ਏ-ਇਸ਼ਕ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ :

> ਮੈਂ ਨਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਨਾ ਹੀਰ
> ਨਾ ਸੱਸੀ ਨਾ ਸੋਹਣੀ
> ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਤੀਰ, ਖੰਜਰ
> ਜ਼ਹਿਰ ਸਭ ਮੇਰੇ ਲਈ
> ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਥਲ ਕਿਉਂ
> ਝਨਾਂ ਕਿਉਂ, ਇਹ ਦਸਤ ਕਿਉਂ।[6]

"ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਮਾਰੀ ਪੌਣ", "ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਤੀਰ", "ਖੰਜਰ", "ਜ਼ਹਿਰ", "ਥਲ" ਅਤੇ "ਝਨਾਂ" ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਰੀ ਲਈ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਹੀ ਸੰਕੇਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵਿਤਰੀ ਵਲੋਂ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿ "ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਤਨਹਾਈ ਦਾ ਬੂਟਾ ਪਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਵੱਧ ਹੈ।"[7] ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਹਣਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਹਣਿਆਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੱਲੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਕਦੀ ਵੀ ਖਿੜਾਉ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੁਸਕਾਨ, ਚਮਕ ਅਤੇ ਨੱਚਣ-ਟੱਪਣ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੱਦ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ :

ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਹੱਸਣ, ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਣ
ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਨੱਚਣ, ਜੇ ਨਾ ਮਿਲੇ
ਤਾਂ ਕੇਹੀ ਕੁੜੀ ਮੁਟਿਆਰ
ਸਖੀ ਭਲਾ ਦਸ ਖਾਂ ।[8]

ਇਸੇ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਇਕੱਲਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਰੀ ਆਪਣਾ ਬਿੰਬ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਇਸ ਕਦਰ ਭਾਰੂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਜਾਂ ਅਧੂਰੇਪਣ ਦੀ ਹੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਭੀੜ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਇਕੱਲਤਾ, ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਘਟਾਉਂਦੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਇਕੱਲਤਾ, ਉਲਝਣ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੇਕਰੀਨਾ, ਜਾਂ ਬੇਤਰਤੀਬ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ''ਕੋਲਾਜ਼'' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਏਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ
ਏਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ
ਏਥੇ ਕੋਈ ਕਰੀਨਾ ਨਹੀਂ
ਏਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹੈ
ਇਹ ਸੱਭੋ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ
ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਦ ਹੋਇਆ
ਇਹ ਨਾ ਪੁੱਛੋ
ਦਸਾਂਗੀ ਤਾਂ ਡਰ ਜਾਵੋਗੇ ।[9]

ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਨਾਰੀ ਲਈ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਹੈ । ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ-ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਸਾਲਮ-ਸਬੂਤੇਪਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਪਰ ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਿਤ ''ਮੈਂ'' ਇਸ ਉਲਟੇ-ਪੁਲਟੇਪਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਲੋੜਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਡਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਇਸ ''ਉਲਟੇ ਪੁਲਟੇ'' ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲਦੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਆਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਲਪਨਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟ ਪ੍ਰਤਿ ਤਾਂ ਉਹ ਏਸ ਹੱਦ ਤਕ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੱਲ ਹੀ ਇਕੱਲਤਾ, ਸੰਕਟ, ਪੀੜ, ਅਣਸੁਖਾਵੇਂਪਨ, ਬੇਤਰਤੀਬੀ, ਵੀਰਾਨੀ ਦੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ "ਸ਼ਹਿਰ" ਨਾਮੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। "ਸ਼ਹਿਰ" ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਬੰਦ (closed) ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ "ਖੁਲ੍ਹੀ" (open) ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਾਰ ਫੈਲਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਤਕ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

> ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਅੱਗ ਦਾ ਦਰਿਆ, ਡੀਕ ਲਿਆ, ਡੁੱਬ ਲਿਆ ਹੈ
> ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਮਾਰੂਥਲ ਹੈ ਸੇਕ ਲਿਆ ਹੈ ਭੁੱਜ ਲਿਆ ਹੈ
> ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਲੰਘ ਲਿਆ ਹੈ
> ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਹੈ ਡੁਬ ਵੀ ਲਿਆ ਤਰ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ
> ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗੰਧ ਸੁਗੰਧਾਂ ਵਿਛ ਵਿਛ ਰਸਤੇ ਰੋਕ ਲਏ ਨੇ
> ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸਾਡੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਕੰਡੇ ਚੋਭ ਲਏ ਨੇ
> ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਵੀ ਲਿਆ ਛੁਟ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ
> ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੋਹਜਾਲ ਵਿਚ ਬੱਝ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ ਟੁੱਟ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ।[10]

"ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਅੱਗ ਦਾ ਦਰਿਆ", "ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਮਾਰੂਥਲ", "ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ", "ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਭਵ ਸਾਗਰ", "ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗੰਧ ਸੁਗੰਧਾਂ", "ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ", "ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭਰਮ ਜਾਲ" ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜੋ ਮਾਹੌਲ ਇਕ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। "ਬਾਹਰੋਂ" ਤੇ "ਘਰੋਂ" ਮਿਲਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਪ੍ਰਤਿ ਰਤਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੁੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਦਰੋਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਕਾਰਣ ਨਿਪੁੰਸਕ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

''ਯੁੱਧ'' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰ-ਕੱਟੇ ਪੰਛੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ, ਕੈਦ, ਇਕੱਲ ਜਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰੰਤਰ ਪਿਸਦੀ, ਤਿੜਕਦੀ, ਬਿਖਰਦੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਮੇਰੇ ਪਰ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ
ਉਹ ਬੇਫਿਕਰ ਸੌਂ ਗਏ
ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ ਸਭ ਕੁਝ
ਵਕਤ ਮੌਸਮ, ਕਮਰੇ ਦੀ ਕੈਦ
ਕਮਰੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਇਕੱਲ
ਅਤੇ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੋਗ।
ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਾਜ਼ਿਮ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ
ਖਿੜਕੀ ਵਿਚ ਦਿਸਦੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਤੱਕ ਤੱਕ ਕੇ
ਜ਼ੱਰੇ ਤੋਂ ਆਫ਼ਤਾਬ ਤੇ ਆਫ਼ਤਾਬ ਤੋਂ ਜ਼ੱਰਾ
ਬਣਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਾਂ
ਚੰਨ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ
ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਜਗਣ ਬੁਝਣ ਦਾ ਕਰਮ ਕਰਾਂ।[11]

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਇਕੱਲਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਵਿਕਰਾਲ, ਕਠੋਰ ਤੇ ਤਲਖ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਘਰ ਅੰਦਰਲੀ ਘੁਟਨ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਸ੍ਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤਤਾ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਦੀ ਠੀਕ ਸਮਝ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਇੰਜ ਇਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਰਥਾਤ ਇਕੱਲੀ ਇਕੱਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਮਰਾਹ-ਕੁਨ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਇਕੱਲਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਉਦਾਸੀ, ਆਤਮ-ਕੇਂਦਰਿਤਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਜਾਂ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਨਾਰੀ ਤਨਾਉ-ਗ੍ਰਸਤ ਜਾਂ ਸੰਕਟ-ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਵਿਤਰੀ ਦਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਨਿਜੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਪੀਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਘੁਟਣ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਉਸ ਰੌਣਕ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਵੀਰਾਨੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਇਕ ਇਕੱਲੀ ਨਾਰੀ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ
ਗੂੰਜਦੇ ਰਹੇ ਆਜ਼ਾਦ ਗੀਤ
ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਉਂਦੇ ਰਹੇ
ਬਾਗੀ ਸੁਪਨੇ, ਆਵਾਰਾ ਖ਼ਿਆਲ
ਮੇਰੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ
ਜੰਮ ਰਹੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ
ਉਬਲਦੇ ਆਵਾਰਾ ਬੋਲਾਂ, ਖ਼ਾਬਾਂ ਨਾਲ
ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਰਹਾਂ।[12]

ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਆਜ਼ਾਦ ਗੀਤਾਂ ਉੱਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਖਮ ਵਿਅੰਗ ਛੁਪਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਲਾਮਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਲਾਮੀ ਵੀ ਦੋਹਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਉਸ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭੂਖੰਡ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦੇ ਮਾਨਵ (ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਔਰਤਾਂ) ਜਕੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬੰਦਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਲਈ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਗੁਲਾਮੀ। ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਬਾਗੀ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਕਮਰਾ ਆਪਣੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਫੈਲ ਕੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਤਕ ਅਪੜਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਸਗੋਂ ਜਿੱਤਣ ਹਾਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੇਵਲ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ''ਯੁੱਧ'' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਜਾਂ ਹਾਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਦਰ
ਲੜ ਸਕਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ
ਮੇਰੇ 'ਪਰ' ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ
ਉਹ ਬੇ-ਫਿਕਰੇ ਹੋ ਕੇ ਸੌਂ ਗਏ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਬਿਨਾਂ ਪਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਲੜਾਂਗੀ
ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਮੈਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਾਂਗੀ ।[13]

''ਬਿਨਾਂ ਪਰਾਂ ਦੇ ਲੜਣ'' ਅਤੇ ''ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ'' ਪੰਗਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਕਿਰਣ ਛੁਪਾਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਪਨਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਠੀਕ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਸਤ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ''ਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀ'' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ. ਐਵੇਂ ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ ਜਾਂ ਭਾਵੁਕ ਉਤੇਜਨਾ ਵਸ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁਰ ਧੀਮੀ ਹੈ, ਉੱਚੀ ਨਹੀ।

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਰਾਸ ਹੈ। ਓਹ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਭੇਖਧਾਰੀ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚੋਂ ਉਸਨੂੰ ਰੂਹਾਂ ਖਾਰਜ ਹੋਈਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਿਆਰ ''ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਖੇਡ'' ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਪਿਆ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ ਸਗੋਂ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਮਗਰ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਟਕਣਾ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭੇਖ 'ਤੇ ਉਸਰੀ ਅਜੋਕੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ''ਹਾਸਿਲ'' ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ''ਪੁਰਾਣੇ'' ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ''ਨਵੇਂ'' ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਦੋ ਪਲ ਬਹਿ ਕੇ
ਉਹ ਛਾਂ ਯਾਦ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਉਮਰਾਂ ਬੱਧੀ ਲੋਕ ਪੁਰਾਣੇ
ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ
ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਸਾਝਾਂ ਹੁਣ ਪਾ ਕੇ
ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਗਲੇ ਪਲ ਹੀ
ਪਿਛਲੇ ਪਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਮਾਣੇ ।[14]

ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜੀ ਰਹੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਦੋਹਰੇ-ਮੁੱਲ ਵੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਰਦ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ''ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਛਾਂ'' ਅਜੋਕੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਟਕਣਾ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲ ਸਿਰ ਭਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਸ੍ਵੈ-ਮਾਨ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਅਪਮਾਨ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਉਲਟਣ ਦੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਦੀ ਵਸਤੂ ਵੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਭਾਗੀ ਵੀ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲਾ ਮਾਨਵ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਵੀ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਸ੍ਵੈ-ਮਾਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਖਾਰਜ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਂਹ-ਮੁੱਖ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਸ੍ਵੈ-ਮਾਨ ਜਾਂ ਸ੍ਵੈ-ਅਪਮਾਨ 'ਚ
ਆਪਣੀ ਮੈਲੀ ਛਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਲ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ
ਚੌਰਾਹੇ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾਈਏ
ਜਾਂ ਬਜ਼ਾਰੀ ਹੋਕਾ ਦੇ ਕੇ ਵੇਚਣ ਜਾਈਏ।[15]

ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਕਟਾਖਸ਼ਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨਾਂ ਪੰਗਤੀਆ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ "ਮਾਨਾ", "ਹਾਸਲ" ਤੇ "ਮੋਹ" ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟਵੇਂ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ :

ਤਿੜਕੀ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾ ਉੱਤੇ
ਹੁੱਬ ਹੁੱਬ ਮੁਸਕਾਈ ਜਾਣਾ
ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਮੈਲੀ ਛਾਂ ਦੀ
ਥਾਂ ਥਾਂ ਆਪ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਉਣੀ
ਮਾਣ ਹੈ ਸਾਡਾ
ਮੋਹ ਹੈ ਸਾਡਾ
ਹਾਸਿਲ ਸਾਡਾ।[16]

ਨਾਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗਿਰ ਰਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਿੜਕ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਇਸ ਤਿੜਕ ਰਹੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਟਾਖ਼ਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਅਸਤ ਵਿਅਸਤ ਅਜੋਕੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹਵਸ ਦੇ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਅਪੜ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਉਲਟਾਅ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ "ਜਲੂਸ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਅਰਜ਼ ਕਰਨੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ
(ਕਿ) ਹਵਸ ਦੇ ਟੁੱਕਰ ਜਾਂ ਘੁੱਟ ਸਬਰ ਦੇ
ਰੱਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਸਾਡੀ ਭੁੱਖ ਦਾ
ਲੋੜ ਸਾਡੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚ
ਸੋਚ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੱਖਿਆ
ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਤਰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇ
ਜਾਂ ਅਸਾਡੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਜ ਦੇ
ਤੇ ਮਨਾਂ ਦੇ ਨੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਜ ਦੇ
ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਹੌਲ ਨੂੰ ਵੀ ਤੱਜ ਦੇ।[17]

ਇਸੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ-ਭਰਪੂਰ ਮਾਹੌਲ ਸਦਕਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰੰਤਰ ਬਿਖਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਦੋਗਲੇਪਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਦਿਸਦੇ ਪੱਖ ਨਾਲੋਂ ਅਣਦਿਸਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ; ਜਿਸਦੇ ਸੱਚ ਓਹਲੇ ਭੇਖ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੋਕਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉਪਰ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ। ਇਨਾਂ ਫੋਕਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ, ਅਮਾਨਵੀ ਆਡੰਬਰ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਰਹਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੋਕਯਾਨਿਕ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ "ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਿ ਕਤਲ" ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਕੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮਨ ਸੋਚਦੈ —
ਮੇਰੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨੇ
ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ
ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਮਾਰੀ
ਪੌਣ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਕੋਈ
ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਨਜ਼ਰ 'ਚੋਂ
ਜੁਰਮ ਦਾ ਇਕਬਾਲ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੋਲੇਗਾ...
ਮਸੋਸ ਕਰਨ ਆਏ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਈ ਸਵਾਲ
ਮੂੰਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਗੇ
ਕਈ ਜਵਾਬ; --
ਮਹਿਕ ਦੀ ਉਮਰ ਸੁੱਕੀ -
ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਕੌਣ ਟਾਲੇ—
ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਬਦਲੇ --।
ਘਰ ਦੀ ਝੂਠੀ ਪੱਤ ਲਈ
ਸਫੇਦ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ
ਅਹਿਸਾਸ ਮੇਰਾ,
ਮੁੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀਚ ਕੇ
ਮੈਂ ਰਹਿ ਗਈ
ਜ਼ਬਾਂ ਤੋਂ ਲਫ਼ਜ਼ ਖੋਹ ਲਏ
ਤੇ ਬਹਿ ਗਈ ।[18]

"ਮਹਿਕ ਦੀ ਉਮਰ ਮੁੱਕੀ", "ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਕੌਣ ਟਾਲੇ" ਅਤੇ "ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਕਣ ਬਦਲੇ" ਆਦਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਉਸ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਮੁੱਲ "ਘਰ ਦੀ ਪੱਤ" ਤੋਂ ਆਕਾਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਦੇਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਫ਼ੀ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦਰਦ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਲਪਨਾ ਨੇ "ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ" ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ "ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ"[19] ਇਸ ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਚੋਖੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ :

ਗੁਨਾਹਿ ਅਵਲ—ਔਰਤ ਹੋਣਾ
ਗੁਨਾਹਿ ਦੋਮ -ਇਕੱਲੀ ਹੋਣਾ
ਗੁਨਾਹਿ ਸੋਮ -ਇਕੱਲੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਆਪ ਕਮਾਂਦੀ ਔਰਤ
ਗੁਨਾਹਿ ਅਜ਼ੀਮਤਰੀਨ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਆਪ ਕਮਾਉਂਦੀ, ਜ਼ਹੀਨ, ਖੁੱਦਦਾਰ, ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ, ਇਸ ਦੇਵਤਿਆਂ ਮੁਲਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ।[20]

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਅਜੇਹੀ "ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ" ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਮੇਟਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਨੂੰ "ਜ਼ਿੱਲਤ, ਰੁਸਵਾਈ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ"[21] ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੈ। ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਚਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਦਰਦ ਦੇ ਕਈ ਚਿਹਰੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਔਰਤ ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਇਕ ਹੈ, ਇਕੋ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੋ ਪਰਤ। ਅੱਜ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੱਡ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। **ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਡੀਆਂ** ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾ ਪਾਸ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ।[22]

ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਉਠਾਉਣਾ ਠੀਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਉਰਾਰ-ਪਾਰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਅਣਸੁਖਾਵੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਿਵੇਂ ਹਟ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰ-ਵਾਪਰ ਰਹ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ "ਸੀਮਾ" ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ "ਸੰਭਾਵਨਾ" ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

"ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ" ਦੀ ਜ਼ਿੱਲਤ, ਰੁਸਵਾਈ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਇਰੀ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ। "ਪ੍ਰੇਤ" ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ :

> ਜਦੋਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ
> ਮਰ ਜਾਏ
> ਫਿਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਤ ਵੱਸਣ
> ਅਸੀਂ ਇਨਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ
> ਇਕ ਉਮਰ ਕੱਟੀ।[23]

ਘਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੌਤ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਨਾਰੀ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੂਲੇ ਹੇਠ ਜਕੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਅਜੇਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਨਾਰੀ, ਦਰਦ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸਦਕਾ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਸਿਖ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੂਕ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਜਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਨਿਯਮ" ਵਿਚ ਉਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਅਸੀਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਰਾਹਾਂ ਉਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਾਂ
ਵਕਤ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਦੇ ਹਾਂ
ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਜਾਂ ਹੱਸ ਪਏ ਜਾਂ ਰੋ ਲਿਆ
ਜਾਂ ਕਦੇ ਹਾਸੇ ਦਾ ਮੌਜੂ ਬਣ ਲਿਆ, ਬਣਾ ਲਿਆ
ਪਰ ਕਦੀ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਬਸਰਾ
ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੈ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਸਖਰਾ ।[24]

"ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ" ਦੀ ਜ਼ਿਲਤ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਉਸ ਬਾਹਰੀ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ "ਊਜਾਂ" ਜਾਂ ਤੁਹਮਤਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ । ਊਜਾਂ, ਤੋਹਮਤਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਰੱਖਦੀ ਮੇਰੀ ਖਬਰ
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੀਤੀ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਖਬਰ ।[25]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਊਜਾਂ ਤੇ ਤੋਹਮਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅੰਦਰ ਵਲ ਸੁੰਗੜਨ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਊਜਾਂ ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਾਰੀ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਤੁਰਨਾ ਦਰਅਸਲ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਘਿਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ । "ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ" ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਤੇਰੇ ਕਰਮ
ਮੈਂ ਭੋਗੇ,
ਤੇਰਾ ਨਰਕ
ਮੈਂ ਲੰਘਿਆ,
ਬੰਦ ਬੂਹਿਆਂ ਅੰਦਰ
ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ
ਆਖ਼ਰ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਤੇ ਆ ਗਿਆ
ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ
ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਲਜ਼ਾਮ
ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹ
ਮੱਥੇ ਤੇ ਚਿਪਕਾ ਲਏ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤੇਰੇ ਗੁਨਾਹ –
ਬਣ ਗਈ ਮੈਂ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ।[26]

ਜਦੋਂ ਊਜਾਂ ਤੇ ਤੁਹਮਤਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ''ਜੱਗ ਕੀਕਣ ਮੈਨੂੰ ਪੁਣ ਰਿਹਾ'' ਦਾ ਤੀਬਰ ਤੇ ਤੀਖਣ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਦਰ ਵਲ ਨੂੰ ਧੱਸਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਸ ਵੀ ਇਕ ਅਖੌਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ''ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ'' ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪੁਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਬੇਬਸੀ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬਦੋਬਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਲ ਮੋੜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਜਿਊਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਦਰਅਸਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਜਿਊਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਹੇਠ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕਾਵਿ–ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਧੱਸ ਚੁੱਕੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਗੇੜ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਵੀ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਰੀਝਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਏਥੇ, ਆਸਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨੀ
ਸੀਨੇ 'ਚ ਦੱਬੀਆਂ ਪਿਆਸਾਂ ਖੂਨ ਨੀ
ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਆਈਆਂ ਖੁਆਹਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨੀ
ਓ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਕੀ ਨਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦਿਆ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ –
ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਨੇ ਡੰਗ ਨੀ
ਅਜਬ ਏਥੇ ਰੀਤਾਂ, ਅਜਬ ਏਥੇ ਰੰਗ ਨੀ
ਸਿੱਧੀ ਏਂ ਤੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣੇ ਨਾਂ ਢੰਗ ਨੀ
ਓ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਪਲੂ ਵਿਚ ਢੱਕਿਆ ।[27]

ਜਦੋਂ ਆਸ਼ਾਂ, ਰੀਝਾਂ, ਪਿਆਸਾਂ, ਖੁਆਹਿਸ਼ਾਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਅਜੀਬ ਰੰਗ–ਢੰਗ ਤੇ ਡੰਗ ਵੇਖਣ/ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਿਵਾਏ ਅੰਦਰ ਵਲ ਪਰਤਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਵਸਤੂ–ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਤਿੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਲੇਖਿਕਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਲੋਕਾਚਾਰ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੁਆਲੇ ਲਟਕੇ 'ਸਪੀਡ–ਬਰੇਕਰ' ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਲੇਖਿਕਾ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਕਲਪਨਾ ਹਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲ ਦੀ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਰਥਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ–ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਟਾਖਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਜੰਮਣ ਧੀਆਂ ਨੇਰ੍ਹੇ ਪੱਖੀਂ ਲੋਕਾਂ ਗੱਲ ਬਣਾਈ
ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਜਾਈ
ਪੁੰਨਿਆ ਜਾਈ 'ਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੇਰ੍ਹੇ ਦੀਆ ਸਵੱਲੀਆਂ
ਸਈਓ ਨੀ ਮੈਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਲੱਭਣ ਚਲੀਆਂ ।[28]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਸਿਰਜਿਤ "ਮੈਂ" ਦੇ "ਸ੍ਵੈ" ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ "ਲੋਕ" ਤਕ ਫੈਲਦਾ ਹੈ । ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਵਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਮ ਦੀ ਭਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ "ਜੰਮਣ ਧੀਆਂ ਨੇਰ੍ਹੇ ਪੱਖੀ" ਲੋਕ ਉੱਪਰ । ਇਸ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਚੋਟ ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ "ਪੁੰਨਿਆਂ ਜਾਈ" ਉੱਪਰ 'ਨੇਰੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਵੱਲੇ' ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਤਹੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਦੁਆਲੇ ਸਿਮਟੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਜੇਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੋਵਿਸ਼ਾਦ, ਇਕੱਲਤਾ ਜਾਂ ਉਦਰੇਵਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਂਤਰਿਕ ਇਕੱਲਤਾ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਾਨਵ ਦੇ ਨਿਰਪੇਖ ਅਸਤਿਤਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਨਿੱਜ ਦੀ ਵੀਰਾਨੀ ਪੂਰੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੱਜ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਿੱਜਮੁਖਤਾ, ਇਕੱਲਤਾ, ਉਦਾਸੀ, ਵੀਰਾਨੀ ਤੇ ਸਹਿਰਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਚੌਖਟੇ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਧੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਨਿੱਜਮੁਖਤਾ, ਬਾਹਰਲੀ ਵੀਰਾਨੀ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਯੋਗ ਭਾਂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ "ਹਸਪਤਾਲ" ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਐਸੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੋਚਾ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ । ਕਵਿਤਰੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬੋਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਲਈ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਬੋਲ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਿੜਕੀ ਤੇ ਖਿੰਡੀ-ਬਿਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ/ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਪਰ ਤੀਬਰ-ਤੀਖਣ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਝ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਟੁੱਟੀ-ਤਿੜਕੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਾਲਤ ਵੱਸ ਆਤਮ-ਕੇਂਦਰਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸਦਕਾ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਹੰਡਾਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦੀ ਵੀ ਹੈ । ਇਕੱਲਤਾ, ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਵੀਰਾਨੀ, ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਤੇ ਤੋਹਮਤਾਂ ਆਦਿ ਇਸੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਵਿੱਭਿੰਨ ਵੇਰਵੇ ਹਨ ।

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਤੀਖਣ ਸੋਝੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੀਖਣ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਸਪਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਉੱਪਰ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਲੇਖਿਕਾ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ; ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਦੋਹਰਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਵੀ ਚਿਤਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਮਨੋਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵੀ ਸਾਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਉਪਭਾਵੁਕ ਦਾਈਏ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਖਿੰਡੇ-ਤਿੜਕੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸਮਝੌਤਾ ਤੇ ਤਨਾਉ ਇਸ ਖਿੰਡੀ ਤਿੜਕੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਦੋ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹਨ । ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਭਰਵੇਂ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ (ਜਿਹੜੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਸਦਕਾ ਮੁਮਕਿਨ ਵੀ ਨਹੀਂ) ਅਤੇ ਅਣਚਾਹੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਗਾਲਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ । ਇਹ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਤਿੱਖਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਦਕਾ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਫੈਲਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਨਿਖਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਕਲਪਨਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ-ਹੋਂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਧਰਮ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕਚਾਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤਸੱਵੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਕਟਮਈ ਬਣਾ ਰਹੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ "ਪੂਰਵ-ਮਿਥਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਣਾ ਵੀ ਬੀਮਾਰੀ" ਅਤੇ "ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਬੀਮਾਰੀ" ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਤਨਾਉ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਕਈ ਪਾਸਾਰ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰਬਚਨ, "ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ : ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਇਕ ਜਜ਼ੀਰਾ", (ਇੰਟਰਵਿਊ) **ਚਿਹਨ, ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ**, ਪੰਨਾ 198.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 197.
3. ਗੁਰਬਚਨ, "ਔਰਤ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ", **ਸੰਵਾਦ**, ਨਵੰਬਰ 1989. ਪੰਨਾ 16.
4. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਬਸਤੀ ਤੇ ਸਹਿਰਾ", **ਖੋਜ ਦਰਪਣ**, ਜੁਲਾਈ 1977, ਪੰਨਾ 158.
5. **ਬਸਤੀ ਤੇ ਸਹਿਰਾ**, ਪੰਨਾ 28.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15.
12. ਉਹੀ.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.
15. ਉਹੀ.
16. ਉਹੀ,
17. **ਬਸਤੀ ਤੇ ਸਹਿਰਾ**, ਪੰਨੇ 36-37.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 23-24.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

19. ਗੁਰਬਚਨ, **ਉਹੀ ਰਚਨਾ**, ਪੰਨਾ 196.
20. **ਖਾਨਾ ਬਦੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 131.
21. **ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ**, ਪੰਨਾ 27.
22. **ਚਿਹਨ, ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ**, ਪੰਨਾ 195.
23. **ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ**, ਪੰਨਾ 28.
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42.
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37.
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73.
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਵੀਨ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ : ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ

ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਕਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪਛਾਨਣਯੋਗ ਹਸਤਾਖਰ ਹਨ : ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ, ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ, ਪਾਲ ਕੌਰ, ਵਨੀਤਾ, ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਛਾਨਣਯੋਗ ਹਸਤਾਖਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਵਿਕ-ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ :

ੳ. ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ, **ਇਲਹਾਮ**, 1976.
ਇਲਜ਼ਾਮ, 1980.
ਉਨੀਂਦਾ ਵਰਤਮਾਨ, 1987.

ਅ. ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ,
ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਪੈਰ, 1985.
ਮੈਨੂੰ ਸੀਤਾ ਨਾ ਕਹੋ, 1988.

ੲ. ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ,
ਰੇਤ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ, 1985.

ਸ. ਵਨੀਤਾ,
ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ, 1985.
ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਬਰ, 1989.

ਹ. ਪਾਲ ਕੌਰ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਖਲਾਅਵਾਸੀ

ਕ. ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ,

ਇਕ ਬਲੌਰੀ ਹੰਝੂ, 1987.

ਖ. ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ,

ਅਧੂਰੀ ਕੈਨਵਸ, 1987.

ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ

ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ **ਇਲਹਾਮ**, **ਇਲਜ਼ਾਮ**, **ਉਨੀਂਦਾ ਵਰਤਮਾਨ** ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤ੍ਰੀਆਂ 'ਚ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ) "ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।[1] ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੀਸਰੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਤਕ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉੱਪਰ ਸ੍ਵੈ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਘੋਲ ਕਰਦੀ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਅਨੋਖੇ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਇਲਜ਼ਾਮ** ਉੱਪਰ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੋਖੇ ਬਿੰਬਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਬਤਖ਼, ਦੀਵਾਰ, ਰੁੱਖ, ਸ਼ੋਅਕੇਸ, ਕਾਲਾ ਤਾਜ ਮਹਲ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ, ਅੱਗ ਦਾ ਘੋੜਾ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੌੜੀ, ਆਦਿ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਭਵ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਨੋਖੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਰਵਾਇਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ **ਇਲਜ਼ਾਮ** ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਊਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਠੋਰ ਸੱਚ ਵਿਚ ਜਿਊਂਦੇ ਨੇ। ਉਸ ਦਹਿਸ਼ਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕਦੈ ? ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁਮਾਂਸ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੋ ਸਕਦੇ।[2]

ਰੁਮਾਂਸ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮਿਸਾਲ ਟਿਵਾਣਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ "ਇਕ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਕਿੱਸਾ'' ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚਲੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਫਿਕਰਿਆਂ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ-ਰਹਿਤ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਂਜ ਵੀ ਉਹ ''ਟੋਭੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਬੇਹੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ'' ਦਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਹੈ।[3]

ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣਾ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ''ਇਕੱਲੇਪਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਹੀਲਾ ਹੈ'' ਜਾਂ ''ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ''[4]। ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਲੇ ਸਾਹਘੋਟੂ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ) ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤਿ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਹਨ ਇਹ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਚੁਫੇਰੇ ਤੋਹਮਤਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਛੇ ਹਨ, ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਹਨ, ਹਵਾ ਸਿਰਫ ਸਰਾਲ ਦੇ ਤਾ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਡੋਲ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਧਰਮ ਹੈ।[5]

ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਤਿੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਲੇਖਿਕਾ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਲੇ ਸੰਕੀਰਣ ਰੀਤਾਂ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਟੋਹ ''ਸ਼ੋਅਕੇਸ'' ਨਜ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ੋਅਕੇਸ ਵਿਚ ਦਮਘੁਟ ਰਹੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਜੋਂ :

> ਕੁੜੀ ਕੱਚ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ
> ਤੇ ਮੁੰਡਾ ਮਾਸ ਦਾ
> ਕੁੜੀ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ
> ਤੇ ਕੱਚ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :
> ਮੈਨੂੰ ਸਾਲਮ ਦੀ ਸਾਲਮ ਨਿਗਲ ਜਾਂ
> ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਆਂਤੜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਹਾਜ਼ਮੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ
> ਕੁੜੀ ਫਿਰ ਬੋਲੀ
> ''ਡਰਪੋਕ''
> ''ਘਟੋ ਘਟ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੋਅਕੇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ
> ਸੜਕ ਤੇ ਰਖ, ਤੋੜ ਦੇ''

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੈਰਾਂ ਨੇ ਚਮੜੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ
ਕੁੜੀ ਫਿਰ ਬੋਲੀ
''ਜੇ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸੋਚ
ਸੜਕ ਤੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੰਮ
ਮੈਂ ਤਾਂ ਸ਼ੋਅਕੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲਦੀ ਰਵਾਂਗੀ''
ਕੱਚ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸ਼ੋਅ ਕੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ
ਮੁੰਡਾ ਮਾਸ ਦਾ ਸੜਕ ਤੇ ਖੜਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ।[6]

ਟਿਵਾਣਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਰੀਤਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਚਤੰਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦਰੋਹ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਉੱਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਜਕੜ ਏਨੀ ਪੱਕੀ-ਪੀਡੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਜਕੋਤਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ 'ਸੱਦਾ'' ਨਜ਼ਮ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ :

ਰੀਤ
ਰਿਵਾਜ਼
ਜੇਲ
ਕੈਦ
ਤਿੱਥ
ਤਿਉਹਾਰ
ਮੈਂ ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਤੋੜ ਦਿਆਂ ਕਿ ਤੁਰ ਜਾਵਾਂ ?[7]

ਏਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਜਬੂਰੀ ਉੱਪਰ ਉਸਰੀ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਨ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦੀ :

ਕੁੜਮਾਈ
ਵਿਆਹ
ਸ਼ਗਨ
ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਮੈਂ ਮੱਥੇ ਬਿੰਦੀ ਲਾਵਾਂ ਕਿ ਤੁਰ ਜਾਵਾਂ ?[8]

ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸਲੋਂ ਫੋਕਟ ਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਜ਼ਮ ''ਸਿਰਫ਼'' ਵਿਚ ਚਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਿੰਬਾਂ (ਬੁੱਤ, ਰੁੱਖ, ਮੋਮ ਤੇ ਮੌਤ) ਰਾਹੀਂ ਟਿਵਾਣਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਰੰਗੀਨੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਖਿੜਾਓ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੁੱਤ ਬਣੀ, ਰੋ ਰਹੀ, ਪਲ ਪਲ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਖੁਰ ਰਹੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਘੁਲ ਰਹੀ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ। ਟਕਰਾਵੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜੀ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਹਰ ਪੰਗਤੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਦੁੱਖ, ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਣਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਪੱਖਾ ਚਲਦਾ ਹੈ
ਰੇਡੀਓ ਬੋਲਦਾ ਹੈ
ਸਿਰਫ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੈ
ਬੁੱਤ ਵਾਂਗ
ਬਾਰਸ਼ ਪੈਂਦੀ ਹੈ
ਫੁੱਲ ਹੱਸਦੇ ਨੇ
ਸਿਰਫ ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ
ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ
ਸੂਰਜ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਹੈ
ਵਕਤ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਸਿਰਫ ਉਹ ਖੁਰ ਰਹੀ ਹੈ
ਮੋਮ ਵਾਂਗ
ਮੁਰਗੇ ਨੇ ਬਾਂਗ ਦਿੱਤੀ ਹੈ
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਪਾਠ ਹੋ ਰਿਹੈ
ਸਿਰਫ ਉਹ ਖੁਦ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੀ ਹੈ
ਮੌਤ ਵਾਂਗ।[9]

ਨਾਰੀ ਦੀ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਰਦ ਵਿਰੁਧ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਤਲਖ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਰਿਆ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਨਾਰੀ "ਪਤੀ" ਨੂੰ ਇਕ ਭੇੜੀਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੀ ਹੈ :

ਪਤੀ ਇਕ ਭੁੱਖਾ ਭੇੜੀਆ ਹੈ
ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਰ ਭੇੜੀਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ
ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ
ਪਰ ਆਪ......
ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਬਾੜੇ 'ਚ ਅਟਕਾ ਕੇ
ਦਸਦਾ ਹੈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ਦੇਖ ਤੂੰ ਕਿੰਨੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਨਹੀਂ'...[10]

ਜਦੋਂ ਲੇਖਿਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਮੂਲਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨਯ ਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਸੱਚ (universal truth) ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤੁਲਨ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅੱਧ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹੋਰ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ-ਬਿੰਦੂ (climax point) ਉੱਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ 'ਪਤੀ ਇਕ ਭੁੱਖਾ ਭੇੜੀਆ ਹੈ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਰ ਸਭ ਭੇੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ" ਅੱਗੇ ਲੱਗਦੀਆਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ "ਪਰ ਆਖਰ ਵਿਚ ਆਪ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ" ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਤਲਖ਼ੀ ਤੇ ਕੁੜਿੱਤਣ ਪਤੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਪ੍ਰਤਿ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਭਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਉੱਪਰ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਨਾਰੀ-ਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚਲੇ ਉਲਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਉਲਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਪਵਾਦ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਨਿਕਟ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ **ਉਨੀਂਦਾ ਵਰਤਮਾਨ** ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਉਨੀਂਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ "ਵਿੰਡੋ-ਸ਼ੋਪਿੰਗ", "ਕੁੜੀਆਂ", "ਕਰੁੱਤਾਂ" ਅਤੇ "ਵਿਆਹ" ਆਦਿ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ "ਵਿੰਡੋ-ਸ਼ਾਪਿੰਗ" ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਵਿੰਡੋ-ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੰਡੋ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਵਾਂਗ ਮਾਪਦੀਆਂ ਤੋਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਕੋਤਕੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[11] ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਦੀਆਂ
ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਵਿੰਡੋ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਸੂਟ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਗ ਵਾਂਗ ਵਧੀਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ
ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਟੈਕਸਚਰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ
ਪਰ ਸਿੰਥੈਟਿਕ ਕਪੜੇ ਵਾਂਗ ਸਾਹ ਘੋਟਣ ਵਾਲਾ
ਕੋਈ ਰੇਅਰ ਪ੍ਰਿੰਟ ਜਿਹਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੱਕਾਂ ਤੱਕਾਂ ਕਰਦੀ
ਏਨੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਖ਼੍ਰੀਦ ਲਿਜਾਂਦਾ।[12]

ਇਸ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੰਡੋ-ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਦੇ ਮੈਟਾਫਰ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕਸਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਉੱਪਰ ਇਹ ਵਿਅੰਗ "ਜੱਕਾਂ ਤੱਕਾਂ" ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਉੱਪਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ਕੋਈ ਹੋਰ ਖਰੀਦ ਲਿਜਾਂਦਾ" ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁੰਮ ਗੁਆਚ ਰਹੇ ਸਨੇਹ ਤੇ ਮੋਹ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਪਨਪ ਰਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ-ਆਧਾਰਿਤ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੱਕਾਂ ਤੱਕਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਖਰੀਦ ਲੈ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹੋ ਬਿਰਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਕਸ ਰਹੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸੁਰ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

"ਕੁੜੀਆਂ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਪਰਤੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਬਿੰਬਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਲੰਮੇ ਰੂਟ ਦੀ ਬੱਸ, ਬਨਾਰਸੀ ਸਾੜ੍ਹੀ, ਸੁਨਿਹਿਰੀ ਫਰੇਮ ਵਿਚਲੀ ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰ, ਪੱਛੋਂ ਦੀ ਪੌਣ, ਰੰਗਦਾਰ ਤਿਤਲੀਆਂ, ਮੱਛੀਆਂ, ਚੰਦਨ ਦਾ ਬੂਟਾ, ਜ਼ਮੀਰ, ਬੇਗਮ ਅਖ਼ਤਾਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਹੌਕਾ' ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਬਹੁਪੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸੁਰ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

> ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਲੰਮੇ ਰੂਟ ਦੀ ਬਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
> ਜੋ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਚੁਕਦੀਆਂ
> ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਬਨਾਰਸੀ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
> ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਜੀਅ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[13]

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਵਿਧੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਟਿਵਾਣਾ ਨਾਰੀ ਜ਼ਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਸਨੀ-ਸੁਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਸੁਰ ਨਾਰੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ, ਸ਼ਾਮ, ਰਾਤ, ਮੌਤ, ਧਰਤੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕਰੁਣਾ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :

> ਰਾਤ ਉਹ ਸਾਂਵਲੀ ਕੁੜੀ
> ਜੋ ਦਿਨੇ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ 'ਚ
> ਨਿਤ ਮਰਦੀ ਹੈ।[14]

ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਬਿੰਬ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਜੋਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਰਤੀ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਖੜੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ :

ਜਿਸ ਦੇ ਥਾਲ ਵਿਚ ਅਥਰੂ
ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਗਮਗਾਉਂਦੇ ਹੋਣ ।[15]

ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਰਸ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਕੁਰਤਾ" ਵਿਚ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਇਕ ਐਸੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸਹਾਰਾ (ਪਿਤਾ, ਪਤੀ, ਭਰਾ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ) ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਹਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਉਹ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਬੋਝਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਰੁੱਤ, ਮੋੜ ਤੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਮੋੜ ਤੇ ਪੜਾਅ ਉਸ ਲਈ ਨਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਕਟ ਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਕ ਪੜਾਅ ਉੱਪਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਦਸੇ ਨੂੰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਉਹ ਕੁੜੀ ਜਦੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ
ਤਾਂ ਉਮਰ ਦੇ ਕੱਚੇ ਬਨੇਰਿਆਂ ਤੇ
ਕਾਲਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਿਆ ਸੀ
ਉਦੋਂ ਉਹ ਇਕੋ ਰਾਤ 'ਚ ਹੀ
ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ।[16]

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਰੀ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸ਼ਾਦ, ਪੀੜਾ, ਬੇਚੈਨੀ, ਖਾਨਾ-ਬਦੋਸ਼ੀ, ਊਲ-ਜਲੂਲਤਾ ਅਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਿਤਾ ਨੂੰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵੇਰਵਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਗਹਿਰੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਏਨੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ 'ਵਿਆਹ" ਵਿਚ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਕਾਪੀ ਉੱਪਰ "ਜਿਲਦ ਬਨਾਉਣ"[17] ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਨਾਖੁਸ਼ਗੁਆਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਦਕਾ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲੀ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਈ ਵਾਰ ਏਨਾ ਤੀਬਰ ਤੇ ਤੀਖਣ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਪ੍ਰਤਿ ਕੌੜੀ ਤੇ ਉਲਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਤਕ ਅਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਹੀ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ।

ਅਮਰ ਜਯੋਤੀ

ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ ਦੇ ਦੋ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਪੈਰ** ਅਤੇ **ਮੈਨੂੰ ਸੀਤਾ ਨਾ ਕਹੋ** ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਜਿਉਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਸੱਸੀ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਤਪਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਤੁਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜੂਝ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਦੇ, ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ, ਸਮਾਜ ਦੇ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਾਰੂਥਲ ਹਨ, ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਤੇ ਖਵਰੇ ਕਿੰਨੇ ਹੋਰ ਵੀ। ਪਰ ਉਸ ਤੁਰਨਾ ਹੈ, ਸਾਰੀਆ ਪੀੜਾਂ ਸਹਿ ਕੇ ਛਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ।[18]

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੁਦਨ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। **ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਪੈਰ** ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਉਸ (ਨਾਰੀ) ਹਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ... ਕੇਵਲ ਤੁਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ...ਚਾਹੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਾਰੂਥਲ ਤੱਪਣ ਪਏ" ਉਥੇ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੁੱਖਾਂ, ਪੀੜਾਂ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਜਾਨਣ ਲਈ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਗਮਾਂ-ਦੁੱਖਾਂ ਭਰਪੂਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ । "ਔਰਤ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਔਰਤ
ਵਾਂਗ ਇਕ ਗੇਲੀ
ਗਮਾਂ ਦੁਖਾਂ ਅਹਿਸਾਨਾਂ ਦਿਆਂ
ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਡੁਬਦੀ ਹੋਈ
ਤਾਂ ਜੋ
ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ
ਤੇ ਫਿਰ
ਕਿਸੇ ਲੋੜੇ ਬੇਲੋੜੇ ਘਰ ਦੀ
ਛੱਤ ਬਣ ਜਾਵਾਂ ।[19]

ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੇਰਵਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਡੁਲ੍ਹੇ ਹਾਸੇ, ਖੁਲ੍ਹ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ, ਛਾਵਾਂ, ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਮੋਹ, ਮਾਂ ਦਾ ਨਿੱਘ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ. ਪਰੰਤੂ ਬਚਪਨ ਦੀ ਉਸ ਬੇਫਿਕਰੀ ਦਾ ਦੌਰ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤਰਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਬਣੀ ਹੈ । ਕੰਮ ਕਾਰ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਭਟਕਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੁਖਾਵੇਂ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਮੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ, ਕੁੜਿਤਣਾਂ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਉਹ ਵਿਹੜਾ ਉਹ ਛਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਅੱਜ ਪਈ ਭਾਲਦੀ
ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਧਰੇਕਾਂ
ਦੀ ਸਮਝ ਮੈਨੂੰ ਆਂਵਦੀ ।[20]

ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤਹਿ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਅਣਸੁਖਾਵੀਆਂ ਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ "ਕਥਾ" ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇ ਉਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਾਸੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਵੇਂ ਹੀ ਅੱਜ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ "ਕੁਝ ਬਾਸ" ਉਸ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਇਕ ਜਿਸਮ ਹੈ ਟੁਟਦਾ ਪਿਆ
ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ
ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਵੀ
ਕੁਝ ਧੋਖੇ ਵਿਚ—
ਕੁਝ ਭੋਲੇਪਨ 'ਚ
ਕੁਝ ਨੌਕਰੀ ਲਈ—
ਤੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਖਾਤਰ—
ਕਈ ਜਿਸਮ ਨੇ ਟੁਟਦੇ ਪਏ
ਇਹ ਜਿਸਮ ਕੌਣ ਹਨ ?
ਇਹ ਯੁੱਗ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ
ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ
ਦਾਸੀਆਂ
ਚਹੇਤੀਆਂ ਤੇ
ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜਿਸਮ—
ਤੇ ਦੋਸਤੋ ! ਕਥਾ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਹੈ।[21]

ਇਹ ਕਥਾ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਹੀਨਤਾ ਸਦਕਾ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਭੋਲੇਪਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਕਵੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਭਾਰੂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ "ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ" ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਜੋਕੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ ਤੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪਤੀ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਤਨੀ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਹਨ, ਕੁੜੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਤੇ ਹੁਸਨ ਤੇ ਲੱਗੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ, ਜ਼ਲਾਲਤ ਦੀ ਜੂਨ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵੀ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਸਟੈਨੋ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਸਾਹਬ ਅੱਗੇ ਵਿਕਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਦੀ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਭਟਕ ਰਹੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੀ ਸਤਾਈ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋ-ਪੀੜਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਉਤੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਤਮ-ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਕੇਵਲ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤਰਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੁਰ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ, ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਸਰਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਉਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਮੈਨੂੰ ਸੀਤਾ ਨਾ ਕਹੋ** ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਤੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਖਲੋ ਕੇ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਮੈਨੂੰ ਸੀਤਾ ਨਾ ਕਹੋ
ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ
ਅਗਨੀ ਪਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਆਪਣੇ ਹਮਸਫਰ ਸੰਗ
ਦਲੀਲ ਨਾਲ
ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।[22]

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ "ਮੁਕਤੀ" "ਨਹੀਂ ਉਡੀਕ ਰਾਮ ਦੀ", "ਕੌਣ ਬੁੱਧ ਸੀ", "ਉਹ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ" ਅਤੇ "ਜਸ਼ਨ" ਆਦਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣੀ ਨਾਰੀ ਅਹੱਲਿਆ ਵਾਂਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤਕ ਬੁੱਤ ਬਣਕੇ ਨਹੀਂ ਉਡੀਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਣਾ ਵੀ ਨਾਪਸੰਦ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਨਹੀਂ ਨਿੱਕੇ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੱਲੀ ਕਾਰੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਧੀ ਜੰਮਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕਸੂਰਵਾਰ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹਉਕਿਆਂ-ਹਾਵਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਭੋਗਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਇਕ ਖਿਡੌਣੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ/ਪੈਂਦਾ :

> ਕਾਸ਼ ! ਮੈਂ ਇਕ ਖਿਡੌਣਾ ਨਹੀਂ
> ਕਿਸੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਦਾ
> ਦਿਲ ਪਰਚਾਂਦੀ
> ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਚੋਂ ਉੱਠੀ
> ਰੱਬ ਵਰਗੀ ਖੁਸ਼ੀ
> ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ
> ਹੱਸਦਿਆਂ ਵੇਖਦੀ
> ਖਿਆਲ ਆਇਆ
> ਮੈਂ ਇਕ
> ਮਹਿਜ਼ ਖਿਡੌਣਾ ਹੀ ਹਾਂ
> ਪਰ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ।[23]

ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ/ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਸੀਤਾ, ਅਹੱਲਿਆ, ਅਤੇ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅੱਜ ਦੀ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਹੈ :

> ਮੈਂ ਵਕਤ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਝੁਕਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੂਲਾਂ ਭਰੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਚਾਹੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ ਵਿਛੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਤਪਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਹੋਣ, ਜ਼ਖਮਾਂ ਤੇ ਛਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਕੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਬੇਬਾਕ ਇਸ ਹੁੰਮਸ ਭਰੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਵਰ੍ਹਨਾ ਹੈ ।[24]

ਇੰਜ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪੇ ਤੇ ਤਨਾਉ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਟ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਦਰਕਾਰ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ । ਅਤੀਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿਖ ਦੇ ਤੀਹਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਆਤਮ-ਪੀੜਾ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਾਂ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ

ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ **ਰੇਤ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ** ਵੀ ''ਔਰਤ ਹਾਂ'' ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ''ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਕ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਅਤੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਮਰਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਉਲਾਰ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਧਾਰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।''[25] ਸਮਾਨਤਾ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦੇ ਬਿੰਦ ਉੱਪਰ ਖਲੋਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਮੁਹੱਬਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਸਬ ਹੈ
ਇਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ
ਇਸੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ
ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਘਰ ਘਰ ਮੰਦਰ ਹੈ
ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀ ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ਵਰ।
ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ
ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰ ਘੜੀ ਲੱਭਦੀ ਹਾਂ।[26]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸਰੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਧਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵੱਲ ਮੋੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਰਧਾਂਗਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਗੈਰ ਅਧੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਰੀ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਘੋਖ-ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਤਨਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਥਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਕਥਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਢਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। "ਉਹ ਕੇਵਲ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬੌਧਿਕ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ 'ਰੋਣੇ-ਧੋਣੇ ਦੀ ਭਾਵੁਕਤਾ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਬੌਧਿਕ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"[27] ਸ਼ਾਇਦ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਅਧਿਕ ਕਾਰਗਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ "ਮੁਕਤੀ ਛਿਣ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਲੋਕੀਂ ਕਹਿੰਦੇ
ਔਰਤ ਜਦ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ
ਅਕਸਰ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ
ਹਾਵੇ ਵਿਗੋਚਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਨਾ ਸਕਦੀ
ਤੇ ਇਹ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਭਾਵੁਕਤਾ ਹੈ
ਬੁੱਧੀਜੀਵ ਭਾਵ-ਨਿਰਲੇਪ ਹੁੰਦਾ
ਔਰਤ ਹਾਂ......[28]

ਇੰਜ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਤੇ ਤਨਾਉ-ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵਚਨਬੱਧ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ "ਮੁਕਤੀ ਛਿਣ", "ਸਿਮਰਤੀ", "ਵਿਸ਼ਵਾਸ", "ਚੁੱਪ ਕੁੜੀ", "ਬਾਗੀ", "ਕਿਹੜਾ ਪੜਾਅ", "ਅੰਤਰਾਲ", "ਆਸਵੰਤ", ਅਤੇ "ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਅਰਥ" ਆਦਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਾਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਟਕੋਰਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨੱਪੀ-ਨੂੜੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ (ਮੁਕਤੀ ਛਿਣ), ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੋ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (ਵਿਸ਼ਵਾਸ), ਕਿਧਰੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ (ਚੁੱਪ ਕੁੜੀ), ਕਿਧਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਉਲਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਪਰ ਤਿੱਖੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸਰਕਦੀ (ਕਿਹੜਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੜਾਅ) ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ (ਬਾਗੀ ਤੇ ਆਸਵੰਤ)। ਉਹ ਥੀਮਿਕ ਬਿੰਦੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ੳ. ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅ. ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣਾ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ੲ. ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਤਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸ. ਇਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਅਨਾਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੀਮਿਕ-ਬਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲੇਖਿਕਾ ਦਾ ਬਲ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਦੀ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਤਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਪਾਸੜ ਅਤੇ ਉਲਾਰ ਬਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ੳ. ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਚੁਪ ਕੁੜੀ
ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਰੋਈ ਸੀ
ਫੇਰ ਸੁਣਿਆ ਉਹ ਅਕਸਰ ਰੋਂਦੀ ਸੀ
ਤੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਣਾ ਵੀ ਭੁਲ ਗਿਆ ਹੈ
ਹਾਲਾਤ ਕਦੀ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਢਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ
ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ
ਸਮਝੌਤਾ ਵੀ ਤਾਂ ਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[29]

ਅ. ਔਰਤ ਕੇਵਲ ਤਨ ਨਹੀਂ
ਸੁੰਦਰਤਮ ਚੰਦ ਉਭਾਰਾਂ ਵਾਲਾ
ਕੋਈ ਵੀ ਔਰਤ ਕੇਵਲ ਤਨ ਨਹੀਂ।[30]

ੲ, ਨਾਰੀ ਤਨ ਨੰਗਾ ਹੈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਜ ਵੀ ਨਾਰੀ ਤਨ ਦਾ
ਨੰਗੇਜ਼ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕਿਉਂ
ਨਾਰੀ ਤਨ ਲਈ
ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਭਿਅਤਾ
ਕਿਸੀ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੋਲ
ਵਸਤਰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ।[31]

ਸ. ਬੰਦਾ ਲਿੰਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ
ਨਗਨ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਕਿ ਤਨ
ਕੇਵਲ ਨਾਰੀ ਹੈ ਜਦ ਹੁੰਦਾ
ਜੀਭ ਥਥਲਾਉਂਦੀ
ਸੈਆਂ ਜਨਮ ਛਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਹ ਪੜਾਅ
ਬੰਦਾ ਖੜਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ
ਤੁਹਾਥੋਂ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।[32]

ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਭਟਕਣਾ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

ਚੀਣਾ ਚੀਣਾ ਹੋ ਕੇ ਸਹਿ ਜਾਣਾ
ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਨਾਦਰ
ਅਨਾਚਾਰ ਹੈ
ਖੰਡ ਖੰਡ ਹੋ ਕੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਅਕਲਮੰਦੀ ਨਹੀਂ ।[33]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਅਪਨਾਕੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟਾਂ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਉਲਾਰ ਮਾਨਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਪਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਖਣੇ ਤਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ।

ਵਨੀਤਾ

ਵਨੀਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ** ਉੱਨੀ ਸੌ ਪਚਾਸੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਬਰ** ਉੱਨੀ ਸੌ ਉਨਾਨਵੇਂ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਵਿਤਰੀ ਦੀ ਤੀਬਰ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਟੋਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਗੁੱਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਲਈ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਕੇਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਟੀ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਉੱਪਰ ਤੁਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੁੱਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦੀ ਵੀ। **ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਬਰ** ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। "ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ" ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਦਾਰਥਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਐਸ਼ ਆਰਾਮ ਨੂੰ ਉਹ "ਕਬਰ" ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਬਰ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਉੱਪਰ ਉਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਡੀ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਨੀਤਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦਿਸਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ, ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜਾ, ਚੁਭਨ ਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਦਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ ਟਿੱਪਣੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ :

> ਵੇਦਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਰਾਹ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਢਲਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਜਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਸ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਜਰਦੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਤਿਲ ਤਿਲ ਭੁਰਦੀ ਤੇ ਖੁਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਚੀਖਾਹਟ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।[34]

ਵਨੀਤਾ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜਨਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਰਾਪੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਅਣਚਾਹੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਦ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਪਰ ਉਸਰੇ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ "ਵਿਆਹ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ।

ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਭਿਮੰਨਯੂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ
ਵਿਆਹਮ ਨੂੰ ਤੋਂ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀਆਂ ਪਾਲਦਾ ਰਿਹਾ
ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ
ਬੰਦ ਕਮਰਿਆਂ 'ਚ ਠਰਦਾ ਰਿਹਾ ।[35]

ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਦੱਬ-ਘੁੱਟ ਕੇ ਬਸਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਢਲਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਜਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਵਲੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਔਰਤ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ । ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਨਿਰੰਤਰ ਖੁਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰੰਤਰ ਚੀਨਾ ਚੀਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਨੀਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ "ਵਹਿਮ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ" ਵਿਚ ਪਕੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਤੇਰੇ ਵਹਿਮ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੇ
ਮੇਰੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ
ਚਕਨਾਚੂਰ ਕੀਤਾ
ਤੇ ਉਸ ਦੀਆ ਕੰਕਰਾਂ
ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਕੂਲੇ ਮਾਸ ਵਿਚ ਖੁਭ ਕੇ
ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ
ਪਰ......
ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਨਹੀਂ
ਸਿਰਫ਼ ਸਿੰਮਦਾ ਹੈ ।[36]

ਵਨੀਤਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਝਾਕਦੀ ਹੋਈ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਥਹੀਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਓਪਰੇਪਨ ਜਾਂ ਬਨਾਵਟ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਇਕੱਲ ਤੇ ਭਟਕਣ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਖ ਤਨਾਉ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਜ਼ਿਹਨੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਲਈ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ "ਸੜਕਾਂ" ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਤਿਆਂ ਦਾ ਹੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ।
ਕੁਝ ਚੀਤੇ ਕੱਲ-ਮੁਕੱਲੀ ਔਰਤ ਦਾ
ਖ਼ੂਨ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਮਾਸ ਨੋਚਦੇ ਨੇ ।
ਓਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਤੇ
ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਜਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਕੀ ਨੇ ।[37]

ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਨਾਉ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਣਚਾਹੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਨਰੜੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੁੰਞ ਤੇ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਵਾ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਢੋਂਗ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ''ਚੈੱਕ'' ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਕੈਸਾ ਚੈੱਕ ਹਾਂ
ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸਾਈਨ ਕੀਤਾ
ਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਕੈਸ਼ ਕਰਵਾ ਲਿਆ
ਇਕ ਦਾ ਭਾਰ
ਦੂਜੇ ਦੀ ਅਮਾਨਤ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸੰਦੂਕ
ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਜੂਦ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਂਗ
ਹਸਤਾਖਰ ਹੋ ਕੇ ਰਸੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ।[38]

ਵਨੀਤਾ ਕਿਧਰੇ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਵੇਦਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਗਲ਼ਤ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ । ਪਿਆਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਸਮਾਨ ਦਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਜਿਉਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਬੱਸ ਐਵੇਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਉੱਪਰ ਟਿੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ
ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ ਵਕਤ ਦੀ
ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਨਹੀਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਮਝੌਤਾ ਹੈ ਹਾਲਾਤ ਦਾ
ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ
ਨਫਰਤ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ
ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵਿਚ
ਛੁਪਿਆ ਡੰਗ
ਫਿਰ ਵੀ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਾਥ
ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਨਹੀਂ ।[39]

ਵਨੀਤਾ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। "ਕੌਣ ਹਾਂ" ਉਥੇ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚਲੀ ਦਿੱਸਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਅੰਦਰਲੇ ਘਰ ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਦੀ ਵੀਰਾਨੀ ਤੇ ਬੇਅਬਾਦੀ ਉਤੋਂ ਵੀ ਪਰਦਾ ਹਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਿਸਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਉਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਬਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਜਾਂ ਖਾਹਿਸ਼ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਊਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਬਾਗੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ "ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ" ਦੀ ਮਜਬੂਤੀ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ :

ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਘਰ
ਜਿਵੇਂ ਜੇਲ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕੋਠੜੀ
ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਮੈਂ
ਅਤੇ ਮੇਰੀ "ਮੈਂ" ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਗੀ ਖਿਆਲ
... .
ਮੇਰੇ ਖੰਭਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕਦੀ ਉਡਾਣ
ਕੁਤਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ।[40]

ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਇਹ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨ ਵੀ ਹੈ, ਹੋਂਦ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ "ਚੁੰਝ ਨਾਲ ਇਕ ਸੂਹਾ ਖ਼ਾਬ ਆਪਣੀ ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਣ" ਦੀ ਲੋਚਾ ਵੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ

ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਖਲਾਅਵਾਸੀ** ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸੇ ਥੀਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ : "ਪੈੜ ਵਿਹੂਣੀ ਸੱਸੀ", "ਗੁਨਾਹਗਾਰ", "ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ", "ਬੇਮੁਕਤ ਭਟਕਣ", "ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ", "ਸਿਫਰ", "ਕੰਧ ਵਿਚ ਠੁਕੀ ਪੋਟਰੇਟ", "ਸੰਤਾਪ", "ਉਲਾਂਭਾ ਦਰ ਉਲਾਂਭਾ", "ਆਖਿਰ ਤਾਂ", "ਅਣਜੰਮੀ ਮਾਂ", "ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਸਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ", "ਬੋਹੜ", "ਖਾਰੂਦ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤਕ" ਅਤੇ "ਪਾਰਾ ਪਾਰਾ" ਆਦਿ। ਲੇਖਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕਾਰਣ ਐਸਾ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਸੰਤਾਪ, ਵਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾ ਟਾਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਣੀ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੈਵੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਨ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੇ ਜਕੜ ਏਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇੰਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੇ ਜਕੜ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਭੋਗ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ੳ. ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਜੀਊਣ ਦਾ ਹੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਨਾਰੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅ. ਉਸ ਤੋਂ ਘਰ/ਪਰਿਵਾਰ/ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਤਵੱਕੋ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ੲ. ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਓਪਰੇਪਨ ਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਲਾਅਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸ. ਇਹ ਇਕੱਲ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਇੱਛਾ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਜਬਰੀ ਠੋਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਤੱਤ ਸਮੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਔਰਤ ਘਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣੱਤ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਘਰ ਦੀ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਘਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕ. ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਤਕਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨੂੰ ਖਬਲ ਦੇ ਉੱਗਣ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੁੱਟ ਦੇਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦਾ ਸਫਰ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਬੀਜ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਰਕਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਇਹ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਅਜਨਬੀਅਤ ਅਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਵਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰਾਪ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਫਿਟਕਾਰ ਅਤੇ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿ ਤਿੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਰਪਣੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ :

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ...
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ/ਮੁੱਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਤੇ ਮਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਬੀਜ ਲੱਭਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਧੁਰ ਡੂੰਘ ਤੱਕ ਅਪੜਣ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੇਰੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ
ਕਦੋਂ ਦੀਆਂ
ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਝਲਣੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨੇ
ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਖੰਜਰ,
ਹਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।[41]

ਜਾਂ

ਪਰ ਅਜੇ ਮੁੱਕੀ ਨਹੀਂ
ਮੇਰੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ
ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਭਾਲ ।[42]

ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ :

ਪਰ ਮੈਂ
ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੀ
ਛੱਤ ਦੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ 'ਚ
ਜਾਲੇ ਵਾਂਗ ਲਟਕ ਰਹੀ ਹਾਂ।[43]

ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜੀਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ''ਛੱਤ ਦੀਆਂ ਨੁੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਲੇ ਵਾਂਗੂ ਲਟਕਣਾ'' ਉਸਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਗਲਤ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਰਾਪੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਤੁਰੀ
ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਈ
ਖਲਾਅ 'ਚ ਤੁਰੀ ਹਾਂ
ਤਾਂ ਹਵਾਵਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਨੇ ।[44]

ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪੀੜਾਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਇਸ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਆਸ ਤੇ ਉਮੀਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੱਗਦੀ ਹੈ । ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਵਾਲੀ ਦੱਬੀ ਘੁੱਟੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਤਕਰੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਜੇ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਉੱਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਗ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ "ਗੁਨਾਹਗਾਰ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ :

ਸੁਣਿਆਂ ਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੰਮੀ ਸਾਂ
ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ
ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ ਸੀ
ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਬੱਚਾ ਇੱਕੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ
ਪਿਉ ਦੀ ਪੱਗ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਪਿੱਠ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸੀ।[45]

ਜਾਂ

ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਆਰੀ ਵਿਚ
ਕਿਸੇ ਖੱਬਲ ਵਾਂਗ ਉੱਗ ਪਈ ਹਾਂ
ਮਾਲੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਚਾਹਿਆ
ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ..
ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਡੀ ਦੇਂਦਿਆਂ
ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਜ਼ਖਮੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ...
ਪੀੜ ਨਾਲ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦੀ
ਪਰ ਮੈਂ ਦੰਦਾਂ ਥੱਲੇ ਜੀਭ ਦੇ ਕੇ
ਅੱਥਰੂ ਅੱਥਰੂ ਹੋਈ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ
ਜੀਭ ਮੇਰੀ ਬੇਬੋਲ ਸੀ
ਤੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ।[46]

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਤੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਉ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੀ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੀ ਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਢੂੰਡਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਂਦ ਤੇ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦਾ ਵੀ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਲੋਚਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਿੜਕਦੇ ਹਨ। ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਤਿੜਕਣ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਭਟਕਣ, ਇਕੱਲ ਤੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਾਨਸਿਕ ਖਲਾਅ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਾਰੀ ਲਈ ਨਾਰੀ ਹੋਣਾ ਸ੍ਵੈ ਗਿਲਾਨੀ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਹੀ ਇਕ ਬੋਝ, ਇਕ ਸਰਾਪ, ਜਾਂ ਜਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋੜਕੂ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ, ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੁਪਨੇ ਬੁਣਦੀ ਹੈ, ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬਨਾਵਟ ਤੇ ਢੋਂਗ ਰਹਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ

ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ **ਇਕ ਬਲੌਰੀ ਹੰਝੂ** (1987) ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਵਧੀਕੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਜਿਵੇਂ ਲਾਗੀ ਦੀ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਪਈ ਜੂਠ ਮੈਂ ਹੀ ਹੋਵਾਂ" ਵਰਗੀ ਆਤਮਪੀੜਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੰਗਤੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਨਾਲ ਭਰੇ-ਪੂਰੇ ਗਲਤ ਤੇ ਅਸਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦਾ ਨਾਰੀ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

> ਕਾਸ਼ ! ਮੇਰੀ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਕੋਈ
> ਸੰਘੀ ਘੁਟ ਦਿੰਦਾ ।[47]

ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਭਰੇ ਸਮਾਜਕ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਕੌੜੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੁਪਨੇ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਐਸਾ ਸੁਪਨਾ ਜਿਹੜਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬਦਲਣ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ ਵਾਂਗ ਨਾਰੀ ਦੀਆ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਦੋਹਰੀ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਉ ਸੰਬੰਧੀ ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਇਸ ਦੋਹਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਕਟਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

> ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੇਬਸੀ ਦੇਖੋ
> ਪਲ ਕੁ ਪਤਨੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕੁਝ ਘੜੀਆਂ ਲਈ ਸਬਾਡੀਨੇਟ
ਤੇ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ।[48]

ਇੰਜ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟਾਂ, ਗਲਤ ਤੇ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਥਾਪਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ-ਪੀੜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਰ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ

ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ ਦੀ ਰਚਨਾ **ਅਧੂਰੀ ਕੈਨਵਸ** ਵੀ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ, ਵਧੀਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਭਟਕਣਾ, ਮਹਿਰੂਮੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਇਕੱਲਤਾ, ਵਿਜੋਗ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰਨਤਾ, ਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਸਕੂਨ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਨਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਨਾਰੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਰੂਰ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਤਿ ਪਿਆਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਪਨਮਈ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਇਕੱਲਤਾ, ਸੁੰਞ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਗੁਆਚੇ ਹਮਸਫਰ" ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਉਭਰਵੀਂ ਥੀਮਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ "ਅਧੂਰੀ ਕੈਨਵਸ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਰੋਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਪਹਾੜੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹਾਂ
ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ
ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਹਮਸਫ਼ਰ ਗੁਆਚਿਆ ਸੀ
ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਕੈਨਵਸ ਉੱਤੇ ਉਲੀਕਦੀ ਹਾਂ
ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਪਰਛਾਈਆਂ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਬਣਾ
ਰੰਗਦੀ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ
ਇਕ ਰੰਗ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਕੈਨਵਸ ਉੱਤੇ
ਉਲੀਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੇਰੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਪਰਛਾਈਆਂ ਲਈ।[49]

ਵਿਜੋਗ ਤੇ ਸੱਖਣੇਪਨ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। "ਆਖਰੀ ਅਲਵਿਦਾ", 'ਹਨੇਰੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਵਜੂਦ", "ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਇਕ ਮਸੀਹ ਦੀ" "ਤੇਰੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹਾਂ", "ਸਹਿਕਦੇ ਪਲ" "ਲਛਮਣ ਰੇਖਾ", "ਅੰਤਰਾਲ" ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗੂੜਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਗੁੰਮੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਲਈ ਹੇਰਵੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਦਕਾ ਵਿਆਪੀ ਸੁੰਞ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹਨ। ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਗਵਾਚੀ ਕਿਸੇ ਅਤਿ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ੈਅ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੰਘਣੇ ਕਾਲੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਲਦੀਪ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਹਿਰੂਮੀਅਤ ਦੇ ਇਸ ਇਹਸਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਫ਼ਤੀ-ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> ਕੁਲਦੀਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੋਝ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੁਹਜ, ਦੁਖ ਦੇ ਬਦਲੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਣਜ ਵਿਹਾਜਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ... ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਹਸੀਨ ਜਾਪੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹੁਸਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਰੋਹੜੂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਥਾਣੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[50]

ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਾਰੀਤਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸੂਖਮ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਸੜਕ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹਰ ਨਾਰੀ ਉਪਰੋਂ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਔਖੀ ਤੇ ਤੰਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੜਕ ਯਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਣੀ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਲੱਭਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਾਰੀ ਹੋਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਨਿਮਾਣੀ, ਨਿਤਾਣੀ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ "ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਜ਼ਹਿਲੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ" ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੌਤਰਫ਼ੀ "ਚਾਂਦੀ-ਰੰਗੀ ਧੁੱਪ ਦੇ ਲਾਲਚੀ" ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। "ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ" ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਅਜ ਫਿਰ ਸੂਹੀ ਸਰਘੀ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੀ ਧੁੱਪ ਦੇ ਲਾਲਚੀਆਂ
ਸੂਰਜ ਦੀ ਚੁਆਤੀ ਲਾਈ
ਅਜ ਫਿਰ ਨਾਲ ਹਵਾਵਾਂ
ਜੰਗਲਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ
ਫਿਰ ਕਈ ਰੂਹਾਂ ਸਰਾਪੀਆਂ
ਬੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜਾਂ ਘੁੱਟੀ
ਅਚਾਨਕ ਹੋਇਆ ਹਾਦਸਾ
ਸੰਘੋ ਹੇਠ ਨਿਗਲਿਆ ।[51]

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਵਿਹੂਲੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੇ ਨਾਖੁਸ਼ਗੁਆਰ ਹਾਦਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਰਚਾ-ਅਧੀਨ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਵਿਕ-ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ । ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉਪਰ ਸ੍ਵੈ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਘੋਲ ਕਰਦੀ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੈਰ ਰਵਾਇਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪੱਸਰੇ ਸੰਕੀਰਣ, ਖੋਖਲੇ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਤਿੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਦਰੋਹ ਨਹੀਂ । ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਰਦ ਵਿਰੁੱਧ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਨਜ਼ਮਾਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁੜਿੱਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਕੁੜਿਤਣ ਤੇ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਉਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇੜੀਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨਯ ਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗੁੰਮ-ਗੁਆਚ ਰਹੇ ਸਨੇਹ ਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਨਪ ਰਹੀ ਬਜ਼ਾਰੂ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ-ਆਧਾਰਿਤ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਸੰਸਨੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਅਜੇਹੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਰੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਦ ਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੁਦਨ ਉੱਪਰ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਦੁੱਖਾਂ, ਪੀੜਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤਨਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਚੁੱਪ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮਕਾਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸ-ਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਕਟਕਣਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ-ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਸਦਕਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਬਾਸ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦਾਸੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਸਦਕਾ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵੀ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਤੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਨਾਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਖਲੋ ਕੇ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਹੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤਕ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਬੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਉਡੀਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਨਾ ਵੀ ਨਾਪਸੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਨਹੀਂ ਨਿੱਕੇ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੱਲੀਕਾਰੀ ਰਹਿ ਗਈ ਯਸ਼ੋਧਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਕ ਸੰਤਾਪ ਵਾਂਗ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਇਕ ਖਿਡੌਣੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਉਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀਤਾ, ਯਸ਼ੋਧਾ ਅਤੇ ਅਹੱਲਿਆ ਦੇ ਸਮਾਂਨੰਤਰ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪੇ ਤੇ ਤਨਾਉ ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੁੰਮਸ ਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਵਿਖਾਰਥੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ। ਵਰਤਮਾਨ, ਅਤੀਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਤੀਹਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਆਤਮ-ਪੀੜਾ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਾਂ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੀ "ਔਰਤ ਹਾਂ" ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ ਚੇਤਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਇਹ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਉਤੇਜਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਰਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਖੌਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਿਕਾ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਲ ਮੋੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਗੈਰ ਅਧੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਘੋਖ-ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨੱਪੀ-ਨੂੜੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜੋ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਉਲਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਪਰ ਤਿੱਖੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸਰਕਦੀ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ

 CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਚੋਭ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਵਰਤ-ਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਉਸ ਉਲਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੱਖਣੇ ਤਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਨੀਤਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਤੀਬਰ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਟੋਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁੱਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸ਼ਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁਪਨਿਆ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਉੱਪਰ ਤੁਰਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੁੱਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਵੀ। "ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ" ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਦਾਰਥਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਐਸ਼ ਆਰਾਮ ਨੂੰ ਉਹ "ਕਬਰ" ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦਿਸਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜਾ, ਚੁਭਣ ਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਅਣਚਾਹੇ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਦ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਜਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਉਭਰਵੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਵਾਂਗ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਣਚਾਹੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਨਰੜੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸੁੰਞ ਤੇ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਕਿਧਰੇ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਭਰਪੂਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਪਰ ਟਿਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚਲੀ ਦਿਸਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਅੰਦਰਲੇ ਘਰ ਯਾਨੀ ਮਨ ਅੰਦਰਲੀ ਵੀਰਾਨੀ, ਬੇਆਬਾਦੀ ਤੇ ਬੰਜਰਤਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਰਨ-ਮੱਕੜ ਵਾਂਗ ਨਾਰੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਉਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਬਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਜਾਂ ਖਾਹਿਸ਼ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਊਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਬਾਗੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਖਿਆਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਤੀਬਰ ਤੀਖਣ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ **ਖਲਾਅਵਾਸੀ** ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਉਪਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਕਬੂਲ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਲ ਕੌਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਸੰਤਾਪ, ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾ ਟਾਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਣੀ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੈਵੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਨ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੇ ਜਕੜ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਨਾਰੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸ੍ਵੈ-ਗਿਲਾਨੀ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਇਕ ਭਾਰ, ਇਕ ਬੋਝ, ਇਕ ਸਰਾਪ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਨਾਰੀ ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਵਾਂਗ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਤੋਂ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਧਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਟਕਣਾ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੁਪਨੇ ਬੁਣਦੀ ਹੋਈ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਬਨਾਵਟ ਤੇ ਢੌਂਗ ਰਹਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ, ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਥਾਪਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ ਪੀੜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਰ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ ਦੀ ਰਚਨਾ **ਅਧੂਰੀ ਕੈਨਵਸ** ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ, ਵਧੀਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਭਟਕਣਾ, ਮਹਿਰੂਮੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਇਕੱਲਤਾ, ਵਿਜੋਗ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰਨਤਾ, ਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਸਕੂਨ, ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਨਾਰੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਨਾਰੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਰੂਰ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਹੈ।

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਥਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੁਕ ਉਤੇਜਨਾ, ਮਰਦ-ਜ਼ਾਤ ਪ੍ਰਤਿ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਸੰਤੁਲਿਤ, ਸਮਾਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. "ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ", **ਆਰਸੀ**, ਸਤੰਬਰ 1987, ਪੰਨਾ 40.
2. **ਇਲਹਾਮ**, ਪੰਨਾ 8.
3. **ਇਲਜ਼ਾਮ**, ਪੰਨਾ 8.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.
5. ਉਹੀ.
6. **ਇਲਹਾਮ**, ਪੰਨਾ
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38.
8. ਉਹੀ.
9. **ਇਲਜ਼ਾਮ**, ਪੰਨਾ 26.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.
11. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, "ਉਣੀਂਦਾ ਵਰਤਮਾਨ", **ਆਰਸੀ**, ਸਤੰਬਰ 1987, ਪੰਨਾ 40.
12. **ਉਣੀਂਦਾ ਵਰਤਮਾਨ**, ਪੰਨਾ 13.
13. "ਕੁੜੀਆਂ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
14. "ਰਾਤ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23.
15. "ਸ਼ਾਮ", ਪੰਨਾ 36.
16. "ਕੁਰੁਤਾ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63.
18. "ਭੂਮਿਕਾ", **ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਪੈਰ**, ਪੰਨਾ ਹੀਨ।
19. "ਔਰਤ", ਉਹੀ ਪੰਨਾ 33.
20. "ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਧਰੇਕਾਂ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43.
21. "ਕਥਾ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54.
22. "ਮੈਨੂੰ ਸੀਤਾ ਨਾ ਕਹੋ", **ਮੈਨੂੰ ਸੀਤਾ ਨਾ ਕਹੋ**, ਪੰਨਾ 24.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

23. "ਉਹ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32.
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8.
25. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, "ਰੇਤ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ" (ਪੁਸਤਕ ਰਿਵਿਊ), **ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ**, ਨਵੰਬਰ, 10, 1985.
26. **ਰੇਤ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ**, ਪੰਨਾ 48.
27. ਡਾ ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, "ਤਿੰਨ ਕਵਿਤ੍ਰੀਆਂ", **ਆਰਸੀ**, ਅਕਤੂਬਰ 1986, ਪੰਨਾ 41.
28. **ਰੇਤ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ**, ਪੰਨਾ 50.
29. "ਚੁੱਪ ਕੁੜੀ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.
30. "ਨੰਗੇਜ਼", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18.
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19.
32. "ਕਿਹੜਾ ਪੜਾਅ", ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 22-23.
33. "ਰੂਹ ਦਾ ਰਾਂਝਾ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44.
34. **ਖੋਜ ਦਰਪਣ**, ਜਨਵਰੀ 1985, ਪੰਨਾ 143.
35. **ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ**, ਪੰਨਾ 30.
36. **ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ**, ਪੰਨਾ 22.
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40.
38. **ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਬਰ**, ਪੰਨਾ 66.
39. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74.
40. "ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
41. "ਖਲਾਅਵਾਸੀ", **ਖਲਾਅਵਾਸੀ**, ਪੰਨਾ 1.
42. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2.
43. ਉਹੀ.
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4.
45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.
46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.
47. **ਇਕ ਬਲੌਰੀ ਹੰਝੂ**, ਪੰਨਾ 15.
48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.
49. **ਅਧੂਰੀ ਕੈਨਵਸ**, ਪੰਨਾ 17.
50. "ਅਸੀਸ ਵੀ, ਮੁਬਾਰਕ ਵੀ", ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.
51. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58.

 CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਹਥਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਹਿਲੇ ਸੱਤਾਂ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਅਧਿਐਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਹਰਾਓ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਰੀ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ, ਨਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੱਕਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਸੀਮਾਨ ਦੀ ਬੂਆ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਈ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਮਜ਼੍ਹਬ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਾਜ, ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਰਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਣੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪਤੀ। ਇਹ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਬੁਰਜੂਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ/ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪਦ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਉਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੋਧਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿਰਜ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਬੀਜ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਉਲੀਕ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਨਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ, ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰੇਮਨ ਗਰੀਅਰ, ਐਨੇ ਨੁਰਾਕੀਨ ਅਤੇ ਕੇਟ ਮਿਲੇਟ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਜਹਾਦ ਖੜਾ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਾਮਵਾਦ, ਜ਼ਾਤੀਵਾਦ, ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਕਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ੳ. ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਅ. ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜ ਤੇ ਸਮਝ ਸਕੇ।

ੲ. ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਸੰਕਲਪੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸ. ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇਵੇ, ਆਪਣੇ ਚੇਤਨ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਉਘਾੜੇ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਨਵੀਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰੇ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ।

ਹ. ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤਵਾਜ਼ਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਵੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਕੁਝ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੇਣ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਬੀ ਫੁਰਮਾਨ । ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘਾੜਤ ਹੈ । ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਜਮਾਈ ਹੈ । ਇਹ ਸਮੀਖਿਆ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਚਿੰਤਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨੇਮਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨ ਘਾੜਤ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਮੁਨਾਸਬ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਇਤਰਾਜ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਠੀਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਮੁੱਲਾਂਕਣ । ਮਨੁੱਖ ਜਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਨਾਰੀ ਦੀ ਨਵੀਨ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ । ਇਹ ਨਾਰੀ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਜੋਜਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਤਿ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਇਹੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰੀਆਂ ਗਲਤ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਵੇ ਅਤੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰੇ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਸੁਭਾਅ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਹੈ । ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਇਕ ਬੇਪਛਾਣ ਅਸਤਿਤਵ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਣਚਾਹਿਆ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤਨਾਉ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਠੀਕ ਪਛਾਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਅੰਦਰ ਚਲ ਰਹੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਵੀਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਆਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸ੍ਵੈ-ਸਹਿਜ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਲ ਰਜੂਅ ਕਰੇਗੀ। ਨਾਰੀ-ਪੱਖੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁ ਪਾਸਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਛੋਹਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਯਥਾਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਅਖੌਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਭਾਵਕ/ਉਪਭਾਵਕ ਉਤੇਜਨਾ ਸਦਕਾ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੂਲ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਉੱਪਰ ਚੋਟ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਵਜੂਦ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ, ਬੇਬਸੀ, ਘੁਟਨ, ਖੰਡਿਤ-ਵਜੂਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਜੋਗ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਉੱਪਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਵਿ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਵੀ ਕਥਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬੇਲੋੜੀ ਹੈ।" ਪਰੰਤੂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਜਿਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਕੌਣ ਹੈ ? ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਮੀਖਿਆ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਹ ਸਮੀਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਰਖਣ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ. ਪ੍ਰਤੀਕਾਵਲੀ, ਰੂਪ-ਚੇਤਨਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸਲੋਂ ਭਿੰਨ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਨਤੀਜੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ. ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹ ਮਰਦ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਨਾਰੀ ਹੀ ਭਲੀ ਹੈ ਜੋ ਮਰਦ ਦੀ ਹਰ ਵਧੀਕੀ ਤੇ ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਹਿਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬੇਜ਼ੁਬਾਨ ਹੋਣਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਜ਼ੁਬਾਨ ਖੋਲ੍ਹੇ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿੱਠੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ, ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸਜੀ ਸੰਵਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਰੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਤੇ ਸਿਰਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਨਾਰੀ ਹੀ ਸਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਸਰੀਰਕ, ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਸੋਚ ਮਾਡਲ ਠੋਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ' ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੰਦਰ, ਕੋਮਲ ਤੇ ਹੀਣੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਮਿਤ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਵਰਗੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਔਰਤ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨਾਰੀ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੋਮਾ ਤਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਜਕ ਘੱਟ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਉੱਪਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਹਾਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵੀ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਤੇ ਨਾਰੀ-ਨਿਰਭਰਤਾ (male dominance and female dependence) ਵਾਲਾ ਨੇਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਜਾਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੁਲਾਮੀ ਸਦਕਾ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਕ੍ਰਿਤੱਗਣ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ, ਅਤਿਵਾਦ ਤੇ ਫੋਕੀ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਸ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਰੀ ਉਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੱਸ ਢਿੱਲੀ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸੰਕਲਪ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਵੇਗਾ।

ਪੂਰਵ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਭਰਵੀਂ ਸੁਰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਾਲ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਣ ਦਾ ਹੇਰਵਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧੁਰ-ਡੂੰਘ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸੁਖਾਵੀਆਂ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ, ਤਕ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲ ਕੇ ਪਰ ਤਕ ਅੱਪੜਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੀ ਹੂਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਵੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਤੇ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਬਿੰਬ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਣ ਵਾਲੀ ਹੂਕ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਲੀ ਉਹ ਘੁੱਟਣ, ਬੇਬਸੀ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਭੇਦ ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੁਆਨ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਪੈਣ/ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫਲ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਤਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੈਂਡੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਿਛਲਗ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਗੀਰੂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗਾਥਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਰਦ-ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੁਆਲੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਨਾਰੀ ਜ਼ਾਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਮਰਦ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਇਸ ਆਰਥਿਕ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਪਛਾਣ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵੀ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਸਮਾਜਕ, ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਅਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜੁਗਾਂ-ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਵਸਤੂ ਬਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰੇ ਇਸ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਹ "ਵਿਆਹ" ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ "ਵਿਉਪਾਰ" ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਉਪਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਰੂਹ ਅਤੇ ਜਿਸਮ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕੁਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾਪੁਣੇ ਅਤੇ ਘਰ ਤੇ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਆਹ-ਪੂਰਵਲੀ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਾ ਥੀਮ ਹੀ ਹਾਜ਼ਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਥੀਮ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਮਤਾ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਮਤਾ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਤਲਖ਼ੀ ਤੇ ਕੁੜਿੱਤਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਹੁਲੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਸਦਕਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਲਗਾਉ ਸਦਕਾ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਜਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਵੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਹੈ। ਮਹਤੱਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਇਸ ਹਾਦਸੇ, ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਬੇਬਸ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੌਣ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੁਅੱਸਬ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੂਲ ਤਨਾਉ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਰੋਸਮਈ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਪੱਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ, ਨਾਰੀ-ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ-ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਭਰਿਆ ਰੁਤਬਾ ,ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੱਲੇਕਾਰੇ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਬਣੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਆਗਾਹ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਕਰੁਣਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਭਰੀ-ਪੂਰੀ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੋਂ ਗਾਫ਼ਿਲ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਪਭਾਵਕਤਾ, ਪੀੜਾ-ਮੋਹ ਜਾਂ ਰੁਦਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਪੱਕੇ-ਪੀਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਆਸਾ, ਉਮੰਗਾਂ. ਬੇਬਸੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਪੀੜਾਮਈ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੇ ਹੁਲਾਸਮਈ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਗਲੇਫ ਕੇ ਅਖੌਤੀ ਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਰੂਪ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤਨ ਮਨ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਮੇਲ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਹੀ ਮਹਿਬੂਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਨਾਖੁਸ਼ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਮਜਬੂਰ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਉਸ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਮੇਲ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਇਕ ਸੁਪਨਮਈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਪਨਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਖਲੋਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ, ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਭਰਪੂਰ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਟਕਣ ਉਸ ਵਕਤ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਤੀ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੱਖਣੇਪਨ, ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਰਸ-ਕਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਣਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੁਲਾਸਮਈ ਤੇ ਆਸਾਂ-ਭਰਪੂਰ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਗ ਜਿਸਮਾਨੀ ਮੇਲ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰਤਾ ਸੰਗ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤਨਾਉ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਤਨਾਉ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਤਨਾਉ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਬਾਲ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੱਪੜਦੀ ਅਤੇ ਪੀੜਿਤ ਤੇ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੀੜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੋਬਨ ਦਾ ਢਲਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਬੇਮੁਖਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਹਿਬੂਬ ਫਿਰ ਪਤੀ, ਸਵਾਮੀ ਜਾਂ ਮਾਲਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ, ਮਾਲਕ ਤੇ ਪਤੀ ਬਣਿਆ ਮਹਿਬੂਬ ਜਦੋਂ "ਦਿਮਾਗੀ ਆਯਾਸ਼ੀ" ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁਢਾਪੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਖ਼ਰ ਵਲ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੀੜਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਨੇਹ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਜਿਹਾ ਤਸੱਵੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾੜਾ, ਸ਼ਰੀਕਾ, ਸੰਤਾਪ, ਤਸੀਹੇ, ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਨਾਉ ਤੇ ਪੀੜਾ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਤਰਕ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਇਸ ਤਨਾਉ ਤੇ ਪੀੜਾ-ਭਰਪੂਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਮਾਨਸਿਕਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵਦਨਾ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਰਿਯਾਦਾ ਮੂਲਕ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਦਰੋਹਭਾਵੀ ਰਵੱਈਆ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਘਿਸੇ-ਪਿਟੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ-ਪੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਏਨੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਲਘਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਅਲੇ ਵਾਂਗ ਬਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੁੱਝ ਕੇ ਰਾਖ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਰਾਰ ਤੇ ਪਾਰ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚਰਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਅਰਥਹੀਣਤਾ, ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫੋਕਟਤਾ, ਦੁਚਿਤੀ ਦੇ ਦਰਦ, ਇਕੱਲ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ ਗਿੱਲ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਈ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਸਾਰ ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਤ੍ਰਾਸਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜੀਵਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨਯ ਰੂਪ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਜਬਰ ਜਨਾਹ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਤਰਸ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਿਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਪਨ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਪਨ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਧੀ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚੇਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮਨੋ-ਪੀੜਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਨਾਰੀ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਜਾਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦਾਜ ਦੀ ਖਾਤਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾੜੀਆਂ ਜਾਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕੰਬ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੂਸ਼ਿਤ ਤੇ ਨਾਰੀ-ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਹਘੋਟੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਣਦਾਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ। ਜਵਾਨੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਮਨੋਸੰਕਟ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰਣ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਸਿਰਜਿਤ ਮੈਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ "ਖਿੱਦੋ" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਰਥਹੀਨਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਜਬੂਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਨਰੜੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਬੋਝ ਜਾਂ ਭਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਡਾ. ਗਿੱਲ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਮਹਾਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਤੀਖਣ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕੰਮ-ਕਾਰੀ ਨਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਮਕਾਰ ਦੌਰਾਨ ਤੋਹਮਤਾਂ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਸਦੀ ਵੀ ਸੋਚਵਾਨ, ਸੂਝਵਾਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਘਰ-ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ-ਕਾਸੇ ਦਾ (ਪੈਸੇ ਧੇਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੀ) ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਤੁਹਮਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਉਸ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਨਾਉਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ। ਲੇਖਿਕਾ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਰਸੋਈ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਕਦਮ ਕਦਮ ਉੱਪਰ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਰੀ ਸੋਚਵਾਨ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਿਤ ਮੈਂ ਸੀਤੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬੋਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਸਿਸਟਮ ਤਕ ਅਪੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਮਰਦ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਕੌੜੇ-ਕੁਸੈਲੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦਬਾਉ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਅਖੌਤੀ ਆਜ਼ਾਦ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਤਰਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਮਰਦ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਤਰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਤਾਪ, ਦਰਦ, ਮਜਬੂਰੀ, ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਵਿਡੰਬਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ-ਕਾਵਿ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਨਾਰੀ-ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਵਸਤੂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਉੱਪਰ ਉਸਰਿਆ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾ, ਸ੍ਵੈ-ਤਰਸ ਤੇ ਪੀੜਾ-ਮੋਹ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੱਲ ਚਾਹੇ ਅਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀ ਘੁੱਟਣ ਦੀ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਦੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਦੀ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਆਤਮਿਕ ਲੋਚਾ ਦੀ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣੀ ਖੰਡਿਤ ਹੋਂਦ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਮੂਲਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਖੰਡਨਮਈ ਸੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੋਕਟ ਤੇ ਅਰਥਹੀਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੁੱਲਾ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਨਾਰੀ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਕਾਵਿ ਬੇਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਊਂਦੀ ਨਹੀਂ ਬਸ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਰਸੋਈ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੁਕਵਟਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚਿਣਗ ਜਗਾਉਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਰੀ ਉੱਪਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ। ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਚੇਤਨਾ ਸਦਕਾ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵੱਸੀ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਤਿ-ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲਾ "ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ" ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਕਿ :

ਸਭਿਅਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦਾ
ਇਕ ਕੰਢਾ ਮਰਦ ਹੈ ਦੂਜਾ ਔਰਤ,
ਸਭਿਅਤਾ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਨਿਗਰ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਸਤਹੀ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਦੁਆਲੇ ਸਿਮਟੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੋਵਿਸ਼ਾਦ, ਇਕੱਲਤਾ ਜਾਂ ਉਦਰੇਵਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਂਤਰਿਕ ਇਕੱਲਤਾ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਾਨਵ ਦੇ ਨਿਰਪੇਖ ਅਸਤਿਤਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਨਿੱਜ ਦੀ ਵੀਰਾਨੀ ਪੂਰੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੈ; ਨਿੱਜ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸੁੰਘੜੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਨਿੱਜ-ਮੁਖਤਾ, ਇਕੱਲਤਾ, ਉਦਾਸੀ, ਵੀਰਾਨੀ, ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਚੌਖਟੇ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਧੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਨਿੱਜਮੁਖਤਾ, ਬਾਹਰਲੀ ਵੀਰਾਨੀ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਯੋਗ ਭਾਂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਐਸੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੋਚਾ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਿਕਾ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਠੀਕ ਬੋਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਐਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਿੜਕੀ ਤੇ ਖਿੰਡੀ-ਬਿਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਸੀਮਿਤ ਪਰ ਤੀਬਰ ਤੀਖਣ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਤਿੜਕੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਾਲਾਤ ਵੱਸ ਆਤਮ-ਕੇਂਦ੍ਰਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸਦਕਾ ਉਹ ਨਾਰੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਕੱਲਤਾ, ਉਦਾਸੀ, ਵੀਰਾਨੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਅਤੇ ਤੋਹਮਤਾਂ ਆਦਿ ਇਸੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਹੀ ਵੇਰਵੇ ਹਨ।

ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਸਦਕਾ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਤੀਖਣ ਸੋਝੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਖਣ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਦੋਹਰਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਵੀ ਚਿਤਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਮਨੋਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਖਿੰਡੇ-ਤਿੜਕੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਝੌਤਾ ਤੇ ਤਨਾਉ ਇਸ ਖਿੰਡੀ-ਤਿੜਕੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਦੋ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਰਵੇਂ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ (ਜਿਹੜਾ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਸਦਕਾ ਮੁਮਕਿਨ ਵੀ ਨਹੀਂ) ਅਤੇ ਅਣਚਾਹੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਗਾਲਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਤਿੱਖਿਆਂ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਦਕਾ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਨਿੱਖਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਧਰਮ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਚਾਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤਸੱਵੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਕਟਮਈ ਬਣਾ ਰਹੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ "ਪੂਰਵ ਮਿਥਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਣਾ ਵੀ ਬਿਮਾਰੀ" ਅਤੇ "ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਬਿਮਾਰੀ" ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਟਕਾਅ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਤਨਾਉਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਕਈ ਪਾਸਾਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸਾਂ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਇਸਤਰੀ-ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਤਰੀ-ਕਵੀ ਹਨ : ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ, ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਕੌਰ, ਪਾਲ ਕੌਰ, ਵਨੀਤਾ, ਬਚਿੱਤ ਕੌਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪੁੱਜੇ ਹਾਂ। ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉੱਪਰ ਸ੍ਵੈ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਘੋਲ ਕਰਦੀ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੈਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪੱਸਰੇ ਸੰਕੀਰਣ, ਖੋਖਲੇ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਤਿੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਦਰੋਹ ਨਹੀਂ। ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਰਦ ਵਿਰੁਧ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਨਜ਼ਮਾਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁੜਿੱਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕੁੜਿੱਤਣ ਤੇ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਉਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇੜੀਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਯ ਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁੰਮ-ਗੁਆਚ ਰਹੇ ਸਨੇਹ ਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਪਨਪ ਰਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ-ਆਧਾਰਿਤ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨੀ-ਸੁਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਅਜੇਹੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਰੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੁਦਨ ਉੱਪਰ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਦੁੱਖਾਂ, ਪੀੜਾਂ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਚੁੱਪ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮਕਾਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਜ਼ੁਲਮ, ਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਸਦਕਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਬਾਸ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦਾਸੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਵੱਸ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵੀ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਤੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਨਾਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਖਲੋ ਕੇ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਹੱਲਿਆ ਵਾਂਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤਕ ਬੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਉਡੀਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਨਾ ਵੀ ਨਾਪਸੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਗੌਤਮ ਬੁਧ ਦੀ ਨਹੀਂ ਨਿੱਕੇ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੀ ਰਹਿ ਗਈ ਯਸ਼ੋਧਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਕ ਸੰਤਾਪ ਵਾਂਗ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਸੂਰਵਾਰ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਇਕ ਖਿਡੌਣੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਉਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀਤਾ, ਯਸ਼ੋਧਾ ਅਤੇ ਅਹੱਲਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਚੇਤਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪੇ ਤੇ ਤਨਾਉ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੁੰਮਸ ਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਵਿਖਾਰਥੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਲੜੀਂਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ। ਵਰਤਮਾਨ, ਅਤੀਤ ਤੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਤੀਹਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਆਤਮ-ਪੀੜਾ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਾਂ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਰ ਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵੀ "ਔਰਤ ਹਾਂ" ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਚੇਤਨਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਇਹ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ-ਉਤੇਜਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਰਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਖੌਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਿਕਾ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵੱਲ ਮੋੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਧ-ਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਗੈਰ ਅਧੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨੱਪੀ-ਨੁੜੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜੋ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਉਸ ਉਲਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਪਰ ਤਿੱਖੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸਰਕਦੀ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਚੋਭ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਉਲਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੱਖਣੇ ਤਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਨੀਤਾ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਤੀਬਰ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਟੋਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁੱਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸ਼ਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਉੱਪਰ ਤੁਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਅਨੁਕਲ ਮੁੱਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਵੀ। "ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ" ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਦਾਰਥਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਐਸ਼ ਆਰਾਮ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਉਹ "ਕਬਰ" ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਡੀ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦਿਸਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜਾ, ਚੁਭਣ ਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਅਣਚਾਹੇ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਹੈ। ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਜਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਉਭਰਵੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਵਾਂਗ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਣਚਾਹੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਨਰੜੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸੁੰਞ ਤੇ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਕਿਧਰੇ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਕ ਵੇਦਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਪਰ ਟਿਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚਲੀ ਦਿਸਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਅੰਦਰਲੇ ਘਰ ਯਾਨੀ ਮਨ ਅੰਦਰਲੀ ਵੀਰਾਨੀ, ਬੇਅਬਾਦੀ ਤੇ ਬੀਆਬਾਨੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ ਵਾਂਗ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਿਸਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਉਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਬਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਜਾਂ ਖਾਹਿਸ਼ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਊਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਬਾਗੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਤੀਬਰ-ਤੀਖਣ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੈ।

ਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨਾਕਬੂਲ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਲ ਕੌਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਸੰਤਾਪ, ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾ ਟਾਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਣੀ ਦੇ ਵਾਪਰਣ ਦੇ ਕਾਰਣ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੇਵੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਨ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੇ ਜਕੜ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸ੍ਵੈ-ਗਿਲਾਨੀ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ, ਇਕ ਭਾਰ, ਇਕ ਬੋਝ, ਇਕ ਸਰਾਪ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਨਾਰੀ ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਰੀ ਵਾਂਗ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਤੋਂ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਧਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਟਕਣਾ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੁਪਨੇ ਬੁਣਦੀ ਹੋਈ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਅਤੇ ਬਨਾਵਟ ਤੇ ਢੌਂਗ ਰਹਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ, ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਥਾਪਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ ਨਾਰੀ-ਪੀੜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਰ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਭਟਕਣਾ, ਮਹਿਰੂਮੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਇਕੱਲਤਾ, ਵਿਜੋਗ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰਨਤਾ, ਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਸਕੂਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਨਾਰੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਰੂਰ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾ ਤੇ ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਹੈ।

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਥਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੁਕ ਉਤੇਜਨਾ, ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਪ੍ਰਤਿ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਤੇ ਉਪਭਾਵੁਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਸੰਤੁਲਿਤ, ਸਮਾਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ

ਅਤਰ ਸਿੰਘ, **ਕਾਵਿ-ਅਧਿਐਨ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1959.

——, **ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ**, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1984.

ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ, **ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਪੈਰ**, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1985.

——, **ਮੈਨੂੰ ਸੀਤਾ ਨਾ ਕਹੋ**, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1988.

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, **ਠੰਡੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ**, ਗੁਰਮਤ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਲਾਹੌਰ, ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ, 1935.

——, **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ**, ਅਮੋਲਕ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ, ਲਾਹੌਰ, 1936.

——, **ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਣ**, ਕੁਮਰਸ਼ਲ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਲਾਹੌਰ, 1940.

——, **ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1941.

——, **ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1942.

——, **ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1943.

——, **ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1943.

——, **1943 ਤਕ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1943.

——, **ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੁਗਾਤ**, ਰਾਮਸਰਨ ਦਾਸ ਕੁਮਰਸ਼ਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1944.

——, **ਲੋਕ-ਪੀੜ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1944.

——, **ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ**, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946.

——, **ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ**, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949.

——, **ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1950.

——, **ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ**, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1951.

——, **ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

——, **ਸੁਨੇਹੜੇ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1955.

——, **ਅਸ਼ੋਕਾਚੇਤੀ**, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957.

——, **ਕਸਤੂਰੀ**, ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿੱਲੀ, 1959.

——, **ਨਾਗਮਣੀ**, ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿੱਲੀ, 1964.

——, **ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1971.

——, **ਮੈਂ ਜ਼ਮਾਂ ਤੂੰ**, ਨਾਗਮਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1977.

——, **ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1980.

——, **ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ**, ਨਾਗਮਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1977.

——, **ਔਰਤ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ**, ਨਾਗਮਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ.

ਏਂਗਲਜ਼, ਫ., **ਟੱਬਰ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ**, ਪ੍ਰਗਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਸਕੋ, 1978.

ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, **ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ**, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987.

ਸਵੈਸਾਚੀ, **ਸੂਹੀ ਸਵੇਰ** (ਅਨੁ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਜੱਸ), ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਮਿਤੀਹੀਨ)।

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ-ਅਧਿਐਨ**, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980.

ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, **ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ**, ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ, 1970.

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, **ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1957.

ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ, **ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਸ਼ਗਨ**, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1976.

——, **ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਆਏਗਾ**, ਨਿਊ ਏਜ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981.

——, **ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਿੱਟੀ**, ਨਿਊ ਏਜ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.

—— **ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ**, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987.

ਹਰਚਰਨ ਕੌਰ, **ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਸਟਮੀ ਅਧਿਐਨ**, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1986.

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, **ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ**, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1970.

——, **ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ**, ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1973.

——, **ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲੰਕਣ**, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972.

——, **ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ**, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973.

——, **ਪਾਰਗਾਮੀ**, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

——, **ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ**, ਨਵਚੇਤਨ, ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979.
ਕਮਲ ਇਕਾਰਸ਼ੀ, **ਪ੍ਰੇਤ ਪਿਆਸ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1986.
ਕੁਲਦੀਪ ਗਿੱਲ, **ਅਧੂਰੀ ਕੈਨਵਸ**, ਲੋਕਾਇਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.
ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972.
ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ, **ਮਮਤਾ**, ਅਜੰਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978.
ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ, **ਬਸਤੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾ**, ਨਿਊ ਏਜ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ.
——, **ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ**, ਨਿਊ ਏਜ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980.
ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਰੀ, **ਬਿਬਿਨੀ**, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1986.
ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ, **ਸਮੀਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ**, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1985.
ਗੁਰਬਚਨ, **ਚਿਹਨ, ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ**, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1985.
ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, **ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ**, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਕਾਡਮੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ,
ਤੇਜ ਕੌਰ ਤੇਜ. **ਤੇਜ ਸਤਾਰੇ**, ਸੇਵਕ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਦਿੱਲੀ 1959.
ਤ੍ਰਿਪਤ ਕੌਰ, **ਦੂਰ ਪਿਆ ਕੋਈ ਗਾਵੇ**, ਸੇਵਕ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਦਿੱਲੀ 1959.
ਨਿਰੂਪਮਾ ਕੌਰ, **ਅਨੰਤ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਤਕ**, ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਗਰੁਪ ਆਫ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1985.
ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, **ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ ਜਗੇ**. ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1943.
——, **ਪਲਕਾਂ ਓਹਲੇ**, ਬੇਕਲ ਬੁੱਕ ਏਜੰਸੀ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1944.
——, **ਅਜ਼ਲ ਤੋਂ**, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946.
——, **ਕੁਝ ਹੋਰ**, ਮਾਡਰਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਲਾਹੌਰ, 1946.
——, **ਸੁਪਨੇ ਸੱਧਰਾਂ**, ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949.
——, **ਖਾੜੀ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ 1967.
——, **ਬਣਕਪਾਸੀ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970.
——, **ਵਡਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1973.
——, **ਮਾਧਿਆਂਤਰ**, ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਗਰੁਪ ਆਫ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1974.
——, **ਚੰਦਰਯੁਗ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1977.
——, **ਪੱਬੀ**, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ, 1985.
——, **ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਕੀ ਨਾਤਾ**, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ, ਦਿੱਲੀ, 1985.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ, **ਇਕ ਬਲੌਰੀ ਹੰਝੂ**, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1985.

ਬਲਜੀਤ ਤੁਲਸੀ, **ਪਾਰਸ ਟੋਟੇ**, ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1954.

——, **ਨੀਲ ਕਮਲ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1955.

——, **ਮੌਲਸਰੀ**, ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958.

——, **ਪ੍ਰੇਮਾਂਜਲੀ**, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1959.

——, **ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਾਰਾਂ**, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967.

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, **ਕਾਤਰਾਂ**, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1977.

——, **ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ**, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1982.

——, **ਅੰਤਰਮੁਖੀ**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1986.

——, **ਹਵਾ ਠਹਿਰ ਗਈ**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1988.

ਮਨਜੀਤ ਇੰਦਰਾ, **ਅੰਤਹਕਰਣ**, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974.

——, **ਕਾਲਾ ਬਾਗ**, ਲੋਕਾਇਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1985.

ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ, **ਇਲਹਾਮ**,, ਨਿਊ ਏਜ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1976.

——, **ਇਲਜ਼ਾਮ**, ਨਿਊ ਏਜ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980.

——, **ਉਣੀਂਦਾ ਵਰਤਮਾਨ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਦਿੱਲੀ, 1987.

ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ, **ਰੇਤ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ**, ਮਾਡਰਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1985.

ਲੈਨਿਨ, **ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਬਾਰੇ**, ਪੰਜਾਬ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮਿਤੀਹੀਨ ।

ਹਿੰਦੀ

ਮਨੂਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ, ਮਥੁਰਾ, ਸੰਮਤ 2019.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

Abel, Elizabeth (ed.), *Writing and Sexual Difference*, Harvester Press, Brighton, 1982

Abrams, M. H., *The Mirror and the Lamp*, Oxford University Press, N. Y., 1971.

Adams, Hazard, *The Contexts of Poetry*, Methuen & Co. Ltd., London, 1965.

Ahluwalia, Jasbir Singh, *Tradition and Experiment in Modern*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Punjabi Poetry, Bawa Publishing House, Ferozepore, 1960.

Barrett, Michele, *Women's Oppression Today : Problems in Marxist Feminist Analysis*, Verso Editions, London, 1980.

Bebel, August, *Woman in the Past, Present and Future*, National Book Centre, New Delhi, 1976.

Belsey, Catherine, *Critical Practice*, Methuen & Co., Ltd., London, 1980.

Bennet, Tony, *Formalism And Marxism*, Methuen & Co., Ltd., London, 1979.

Culler, Jonathan, "Reading as a Woman", *On Deconstruction : Theory and Criticism after structuralism*, Routledge & Kegan Paul, London, 1983.

de Beauvoir, Simone, *The Second Sex*, H. M. Parshley (trans.), Bantam Books, New York, 1949,

Donovan, Josephine (ed.), *Feminist Literary Criticism : Explorations in Theory*, Kentucky University Press, Lexington, 1975.

Eagleton, Terry, *Marxism & Literary Criticism*, Methuen & Co. Ltd , London, 1977.

——, *Criticism and Ideology*, Methuen & Co., Ltd., 1980.

Eisenstein, Hester, *Contemporary Feminist Thought*, Unwin, London, 1984.

Ellmann, Mary, *Thinking about Women*, Virago, London, 1979.

Falk, Eugene H., *The Types of Thematic Structure*, The University of Chicago, 1967.

Fetterly, Judith, *The Resisting Reader, A Feminist Approach to American Fiction*, Indiana University Press, 1978.

Firestone, Shulamith, *The Dialectic of Sex*, Women's Press, London, 1979.

Gallop, Jane, *Feminism and Psychoanalysis : The Daughter's Seduction*, Macmillan, London, 1982.

Greene, Gayle & Coppelia Kahn (eds.), *Making a Difference Feminist Literary Criticism*, Methuen & Co. Ltd., London, 1985.

Harbans Singh, *Aspects of Punjabi Literature*, Bawa Publishing

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

House, Ferozepore Cantt., 1961.

Jacobus, Mary (ed.), *Women Writing and Writing about Women*, Croom Helm, London and Barnes & Noble, New York, 1979.

Jefferson, Ann and David Robey (eds.), *Modern Literary Theory*, B. T. Batsford Ltd., London, 1982.

Lunacharsky, A., *On Literature And Art*, Progress Publishers, Moscow, 1965.

Mark Elaine and de Courtivron, Isabelle (eds.), *New French Feminisms : An Anthology*, Harvester Press, Brighton, 1981.

Marx and Engels, *On Literature And Art*, Progress Publishers, Moscow, 1976

Millet, Kate, *Sexual Politics*, Virago, London, 1977.

Mitchell, Juliet, *Psychoanalysis and Feminism*, Penguin, Harmonds worth, 1975.

Plekhanov. G,, *Fundamental Problems of Marxism*, Progress Publishers, Moscow, 1974.

Ruthven, K. K., *Feminist Literary Studies : an Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

Selden, Raman, *Contemporary Literary Theory*, The Harvester Press, Great Britan, 1985.

Serebriakov, I., *Punjabi Literature : A brief outline*, Nauka Publishing House, Moscow, 1968.

Trotsky, Leon, *Literature and Revolution*, The University of Michigan Press, U. S. A,, 1968.

Woolf, Varginia, *Women and Writing*, Women's Press, London, 1979.

Zis, Avner, *Foundations of Marxist Aesthetics*, Progress Publishers, Moscow, 1977.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974.

ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ (ਸੰਪ.) **ਮਾਨਵਿਕੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਕੋਸ਼ (ਸਾਹਿਤਯ ਖੰਡ)**, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1965.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

Princeton Encyclopaedia of Poetry and Poetics, Princeton University Press, 1975.

ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ

ਆਰਸੀ, ਦਿੱਲੀ, ਅਕਤੂਬਰ 1986, ਸਤੰਬਰ 1987.

ਸੰਵਾਦ, ਕਨੇਡਾ, ਨਵੰਬਰ 1989.

ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ 1974, ਜੁਲਾਈ 197[illegible], ਜੁਲਾਈ 1978, ਜਨਵਰੀ 1985.

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਜਲੰਧਰ, ਅਕਤੂਬਰ 1975.

ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ, ਦਿੱਲੀ, ਮਈ 1978, ਜੂਨ 1978, ਜੂਨ 1980, ਦਸੰਬਰ 1987.

ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 10 ਨਵੰਬਰ 1985.

1789

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

GURUKUL K... LIBRARY
Accession
Class
Cat on
Tag etc.
Checked
Any Other
11-6-83

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar